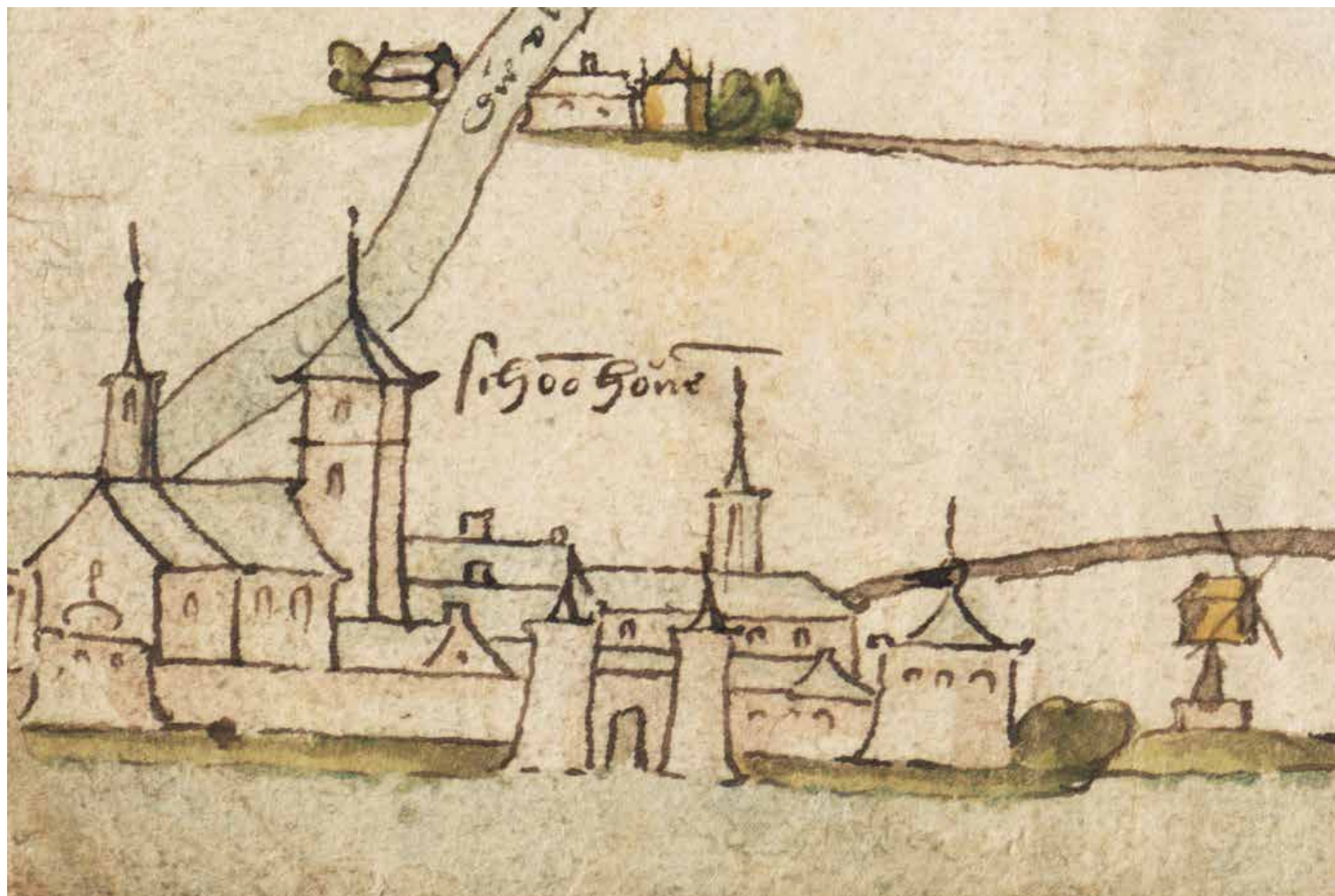




Schoonhoven in 1554. Zie pagina 7.

Inhoud

Nieuwsbrief

- 2 Van de voorzitter
Zomerprogramma HVS
Streekarchief Midden Holland
Historisch ontmoetingspunt
Bij de buren
HEK
Colofon

Artikelen

- 6 Bart Ibelings Het Onze Lieve Vrouw Gilde te Schoonhoven
Een doorkijk op de middeleeuwse Maria-verering via een financiële bron
- 14 René Kappers De kroon staat er weer op
Koninklijke Erepenning voor 150 jaar verdiensten van de verenigde
goud- en zilversmeden in Schoonhoven
- 23 Leen Ouwenel De gerechtssteen met kring op de Stenenbrug te Schoonhoven
'Lieu de mémoire' van heksenvervolgning?



De Heraut Schoonhoven vernieuwd: nu als tijdschrift ! Zomerprogramma

De Heraut Schoonhoven verschijnt weer ! Geheel vernieuwd. Niet meer als nieuwsbrief, maar nu als tijdschrift van onze vereniging. Naast nieuws worden voortaan ook historische artikelen geplaatst over Schoonhoven en omgeving. Onderzoeksartikelen, essays, boekbesprekingen, kritieken, etc. kunnen voortaan in ons eigen tijdschrift een plaats vinden. De distributie gaat voortaan uitsluitend via internet. Dit is om kosten te besparen maar ook omdat de fysieke productie van het papieren tijdschrift en de distributie in de praktijk niet haalbaar meer

bleken. Het tijdschrift (A4 formaat) verschijnt op onze website als pdf. Leden worden per email op de hoogte gesteld van het verschijnen. Een simpele klik op de meegestuurde link maakt het tijdschrift op je scherm zichtbaar. Vanaf de website kan het tijdschrift ook gedownload worden en door iedereen zelf zo nodig worden uitgeprint. Voor leden die geen computer hebben willen wij een 'buddy-systeem' in het leven roepen. Je buddy print voor jou een papieren versie uit. Vergoeding onderling te regelen. Het tijdschrift verschijnt vier maal per jaar in maart, juni, september en december.

Kopy kunt u de maand ervoor inleveren. De artikelen die in het Tijdschrift zullen verschijnen zijn divers van aard.

Om de taak van de redactie en het werk van de auteurs te vereenvoudigen maken we gebruik van bestaande 'normen'. Voor de opmaak gebruiken we de standaard van het Historisch Tijdschrift Holland, inclusief de opmaak van het notenapparaat. Stijl ontleen we aan het Stijlboek Volkskrant en voor de spelling gebruiken we het Groene Boekje.

Lezingen HVS

Dinsdagavond, BOVEN
Brasserie Springer, Opweg 2A
Open 19.30 uur; aanvang 20.00 uur

Dinsdag 29 april 2014

"Delftse Bijous. Delfts blauw in Schoonhovens zilver", door Leo Verwoerd van 'Verwoerd Ceramics'. Het bedrijf heeft als *C. Verwoerd Keramiek Atelier* in de tweede helft van de 20ste eeuw een perfect huwelijk aangegaan met Schoonhovens zilver; vooral filigrein. Resultaat was een uitgebreid oeuvre 'Delftse Bijous' van Verwoerd en Schoonhovense zilversmeden dat veelal als souvenir de gehele wereld over gegaan is. De heer Verwoerd vertelt met passie over de geschiedenis van deze bijzondere samenwerking en dit markante Delfts-Schoonhovense 'artikel'.

Schoonhovens' oudste bronnen nu ook digitaal

Stadgenoot Hennie Verhoef kreeg in 2009 de Jan van Beaumontpenning uit handen van burgemeester De Cloe. Deze penning is de stadsprijs voor historisch werk en onderzoek. Met name zijn werk voor de ontsluiting van de oudste Schoonhovense bronnen, de 'Bloise rekeningen' werd hierbij geëerd.

Een aansluitend wijs besluit

van de heer Verhoef was om deze bronnen niet alleen in analoge papieren vorm in de HOP toegankelijk te maken voor een groter publiek, maar ook in digitale vorm op www.hogenda.nl. Naast de integrale Bloise rekeningen staan er bewerkingen van diverse andere oude bronnen van Schoonhoven. Opgemerkt moet wel worden dat niet elke bron integraal is getranscribeerd.

Hogenda is de genealogische databank van de Hollandse verenigingen Ons Voorgeslacht en Prometheus. Een groot deel van deze databank is 'open access' ofwel toegankelijk voor iedereen; een kleiner deel is alleen voor leden van de verenigingen. Voor de geïnteresseerden: www.hogenda.nl, bronnen, H.A.Verhoef.



Dinsdagavond 20 mei 2014

"Het kasteel van de graven van Blois", door stadgenoot Hennie Verhoef. In de 14de eeuw hebben de kleinzonen van Jan van Beaumont, de graven Jan van Blois en Guy van Blois, het Schoonhovense kasteel bewoond en er luisterrijk hof gehouden. Hennie Verhoef maakt al ruim dertig jaar studie van het hof van de graven van Blois. Hiertoe maakte hij vele bronpublicaties, onder andere van de 'Bloise rekeningen'. Zijn kennis van kasteel en bewoners is dan ook uniek. Hij vertelt er graag over.



Aanvulling bibliografie van Schoonhoven

Over Schoonhovense historische onderwerpen verschenen recent de onderstaande publicaties.

- B. Ibelings, 'Zieken-, ouderen- en armenzorg te Schoonhoven in de middeleeuwen', HEK Historisch tijdschrift voor de Krimpenerwaard 1 (2013) 20-34.
- L. Ouweneel, 'Nadagen en teloorgang van de vesting Schoonhoven', HEK Historisch tijdschrift voor de Krimpenerwaard 2 (2013) 37-61.
- L. Ouweneel, 'De Schoonhovensche Courant eind 18e eeuw', HEK Historisch tijdschrift voor de Krimpenerwaard 3 (2013) 73-89.
- L. Ouweneel, 'Het pamflet tegen de regent Hoola van Nooten', HEK Historisch tijdschrift voor de Krimpenerwaard 4 (2013) 105-122.
- L.M. van der Hoeven en E.W. Roscam Abbing, 'Het geslacht Vogel(s) en de vicarie op het Sint Joristal in de kerk van Schoonhoven', Ons Voorgeslacht 659 (2013) 361-374.
- H.M. Kuypers, 'De ouders van Marichgen Willems', Ons Voorgeslacht 662 (2014) 26-29. (toelichting red.: het artikel is gebaseerd op gegevens over onroerend goed te Schoonhoven)
- R. Kappers, 'Leerjongens van Schoonhovense goud- en zilversmeden, 1680-1798', Ons Voorgeslacht 662 (2014) 33-39.

Streekarchief verhuist naar Chocoladefabriek



Op 28 februari 2014 werd door prinses Laurentien de nieuwe behuizing geopend van de Bibliotheek Gouda en het Streekarchief Midden Holland: de Chocoladefabriek op Klein Amerika 20. Samen met 'de Drukkerswerkplaats' en horecagelegenheid 'Kruim' gaan deze organisaties voor wat betreft hun publieksdiensten voortaan samen onder één dak.

Voor het Archief betekent dit een splitsing van de studiezaal en

het archiefdepot. De nieuwbouw van het archiefdepot op het Gouwepark is bijna gereed. De archieven en collecties worden tussen 3 mei en 4 augustus verhuisd. Gedurende deze gehele periode kunnen dus geen stukken worden geraadpleegd. Tot 3 mei blijft de studiezaal aan de Groeneweg geopend. Vanaf 13 mei wordt het nieuwe adres Klein Amerika 20. Vanaf 5 augustus kunnen de originele stukken weer worden ingezien;

nu in de nieuwe studiezaal in de Chocoladefabriek. De stukken moeten voortaan voorafgaand aan een bezoek worden aangevraagd. Dat kan vanaf huis via de website of telefonisch via 0182-521821.

In de studiezaal op de eerste verdieping zijn alle boeken, bronnen en microfiches te raadplegen die nu ook in de studiezaal aan de Groeneweg beschikbaar zijn. Maar nu zeven dagen per week! Naast de studiezaal zijn er 'stilletcabines'. Ook is er ruimte voor ontmoeting en overleg tussen onderzoekers.

Bij 'Kruim' op de begane grond kunt u terecht voor koffie, thee, lunches en andere lekkere dingen.



Gildebrief goud- en zilversmeden wordt gerestaureerd

Op 30 april 1629 kregen de goud- en zilversmeden van Schoonhoven het recht zichzelf te organiseren volgens het Plakaet van Philips de Schone uit 1503. Dit recht werd vastgelegd in een gildebrief die het stadsbestuur in de vorm van een oorkonde uitreikte aan het gildebestuur. Deze werd later met andere gildestukken ingebonden in het zogenaamde 'Gildeboekje'. Hoewel het een periode vermist werd, dook het in de jaren dertig weer op en is sindsdien veilig ondergebracht in het oud archief van Schoonhoven, tegenwoordig te Gouda.

De tand des tijds heeft echter zijn sporen nagelaten; in dit geval in de vorm van insectenvraat. De oorkonde en het Gildeboekje moet daarom hoognodig gerestaureerd worden. De financiën vormden echter een hinderpaal. De Historische Vereniging Schoonhoven heeft vanwege het grote belang van dit fundamentele document voor 'de Zilverstad' besloten deze restauratie mogelijk te maken. Eind 2014 is de restauratie gereed.



Najaarsprogramma

Vrijdagavond 12 september,

Het najaarsprogramma 2014 start met de *Openingsbijeenkomst Open Monumentendag 2014*. Op het programma staan een ontvangst met de uitreiking van de *Jan van Beaumontprijs 2014* door burgemeester Bonthuis en een daarbij behorende lezing. Leden, partner-leden en gasten worden met koffie en thee ontvangen, terwijl de avond met een gezellig glas wijn, bier of fris wordt afgesloten: de vereniging trakteert.

Het lezingenprogramma voor het najaar is nog niet helemaal ingevuld. Op de volgende dinsdagavonden hopen wij u in BOVEN Brasserie Springer te treffen:

Dinsdag 30 september, Linda Driesen, "*Cultuurhistorische waarden in Schoonhoven*". Bureau Culthis inventariseerde in opdracht van de Gemeente Schoonhoven de cultuurhistorische waarden van Schoonhoven. Het rapport is onlangs vastgesteld door de Gemeenteraad. Mevrouw Driesen van Culthis laat zien en legt uit.

28 oktober, nog open.

25 november, Jaco Zuiderdij, "*Financiële crises en spaarpotten*". Dr. Zuiderdij is verbonden aan de Universiteit Leiden. Aan de hand van historisch en archeologisch materiaal sluit hij aan bij de actualiteit en vertelt hij over eerdere financiële crises in de geschiedenis van Nederland en over spaarpotten.

30 december, nog open.

Bij de Buren
Historische Vereniging
Bergambacht



Dinsdag 15 april,

Algemene Ledenvergadering. Zaal open 19.30 uur, aanvang 20.00 uur. Na de pauze om 21.00 uur Ad Verkaik en Karel Hogendoorn "*Melkbussentransport in West-Nederland*". Gebouw De Schakel te Bergambacht.

Dinsdag 13 mei,

Marco van Leeuwen, "*Dijkverzwaringen*". Na de pauze Cees Dubbeldam (toelichting) "*Historische beelden van Ammerstol*", oude ansichtkaarten en foto's, in het H. van Zanenhuis te Ammerstol, Ds. Hugenholtzstraat 4.

HOP Schoonhoven, Historisch Ontmoetings-Punt

Het Historisch Ontmoetingspunt, HOP, is een samenwerkingsverband tussen de Bibliotheek Krimpenerwaard, het Streekarchief Midden Holland en de Historische Vereniging Schoonhoven.

Het HOP heeft na de recente herinrichting naast historische literatuur ook de beschikking over speciale vitrines en de expositieruimte van de Bibliotheek. Tevens is er ruimte en meubilair om toelichtingen te

geven in de vorm van workshops of uitgebreide toelichtingen bij de tentoonstellingen.

Exposities

1 april t/m 30 april, Schilderijen van Han van der Kop, in de expositieruimte van de bibliotheek.

1 april t/m 30 juni, Schetsen, tekeningen, en foto's uit het leven van de Schoonhovense schilder Han van der Kop. Deze vindt u

in de vitrines van het HOP.

Dinsdagavond 8 april, "De collectie Van der Kop" een uitgebreide toelichting bij de tentoonstelling door Hans Fokker.

Hans inventariseerde de collectie en onderzocht de herkomst en achtergrond van deze gemeentelijke collectie. Aanvang 19.00 uur

Film-ochtenden

Elke tweede donderdag van de maand draait de HOP op groot scherm een film over het Schoonhoven van vroeger of de omgeving. De bibliotheek is om 10.00 uur open, de film begint om 10.30 uur. De toegang is gratis, u kunt zo binnen lopen.

10 april, Koningin Beatrix bezoekt Schoonhoven in 1982, de Jaarmarkt en Koninginnedag in 1977.

8 mei, De geschiedenis van de kapitein Kok en in gebruik neming van de nieuwe veerboot in 2006, gefilmd door Piet van Breukelen.



Bibliotheek en Stichting Senia: Leeskring Geschiedenis

Woensdag 9 april, Leeskring Geschiedenis.

Op 12 februari 2014 is door Stichting Senia een leeskring gestart die historische romans leest en samen bespreekt in de bibliotheek te Schoonhoven. De bijeenkomsten zijn één maal in de zes weken op woensdagmorgen van 10-12 uur. De eerstvolgende

bijeenkomst is op 9 april in de bibliotheek.

Een paar jaar geleden is de Stichting Senia gestart met literaire leesgroepen. Daarin wordt hedendaagse literatuur van Nederlandstalige en vertaalde buitenlandse schrijvers behandeld. In 2010 heeft Senia het programma uitgebreid met

leesgroepen geschiedenis. Deze groepen behandelen non-fictie boeken met een historisch thema. Sinds 2014 ook in Schoonhoven. Meer informatie: www.senia.nl en in onze bibliotheek te Schoonhoven.

Archeologisch werk en onderzoek in Schoonhoven

In de oude binnenstad van Schoonhoven wordt een nieuwe hoogspanningskabel in de grond gelegd. Bij de graafwerkzaamheden in de eerste week van maart stuitte men in de Koestraat op een 'waterkelder'. De kelder ligt deels onder het pand -huisnummer 91- aan de linkerkant maar ook deels in de straat.

Waterkelders dienden vroeger als opslag voor regenwater dat van het dak werd verzameld. Dit was veel schoner dan het water in de grachten en kon worden gebruikt als drinkwater of bijvoorbeeld voor het brouwen van bier. De meeste waterkelders werden in de 17de en 18de eeuw gebouwd. De ouderdom van de gevonden kelder is nog

onbekend.

Kennelijk is de kelder nog steeds aangesloten op een toevoer van hemelwater want hij bevatte volkomen helder water.

De Archeologische Werkgroep heeft de kelder ingemeten en onderzoekt hem verder. De kabel is om de waterkelder heen gelegd.

Najaarsprogramma

Historische Vereniging Haastrecht.



Donderdag 10 april, Algemene Ledenvergadering/Jaarvergadering. Aanvang 19.30 uur. Na de pauze:

Filmbeelden van Haastrecht en omstreken, gefilmd door Piet Marée. Wij reizen langs de Vlist, bezoeken de speeltuin, de Kuipenmakerij van de gebroeders Bakker, passeren het Raadhuis, spelen met de schoolkinderen in de Overtuin en vieren het Wilhelmina Koninginnenfeest dat eindigt met een groot vreugdevuur. Beschikbaar gesteld door de heer F. Kuiper uit Berkenwoude.

Filmbeelden van bezoeken van Koningin Juliana in 1952 en 1956, gefilmd door G. Eegdeman.

Gebouw Concordia te Haastrecht; toegang gratis.

Expositie Ouderkerk

"Het huis van Oranje-Nassau en Ouderkerk"

Van eind januari t/m eind september is de expositie "Het huis van Oranje-Nassau en Ouderkerk": 200 jaar Koninkrijk en de relatie tussen Ouderkerk a/d IJssel en de Nassaus in het HOP Ouderkerk a/d IJssel te bezichtigen.

In een grafkelder van de dorpskerk van Ouderkerk zijn 35 leden van de familie Nassau La Lecq bijgezet. Zij zijn afstammelingen van Prins Maurits, die buiten huwelijk drie zonen verwekte bij jonkvrouw Margaretha van Mechelen. Hij schonk zijn zonen de heerlijkheid van de Lek waaronder ook de ambachtsheerlijkheid Ouderkerk met het dorp Ouderkerk a/d IJssel viel.



Schoonhovense artikelen in de HEK 2014 nr. 1

In de eerste HEK van 2014 worden twee lezenswaardige artikelen opgenomen. Jet van Rijlaarsdam neemt ons mee naar de 19e eeuwse stadsonderwijzer Gerrit Hermanus Westbroek, die decennialang een zwaar stempel heeft gezet op de ontwikkeling van het schoolwezen in Schoonhoven. Hij stelde zich vanaf zijn aanstelling niet onderdanig op tegenover de hogergeplaatsen. Hij was zich bewust van zijn capaciteiten, hij kende de wet en wist bij wie hij in beroep moest gaan. Jet schetst onder meer een indringend beeld van het vakkenpakket en de gebruikte schoolboeken van de ULO-school. Naast zijn

beroep was Westbroek actief op maatschappelijk en cultureel gebied. Via deze kleurrijke figuur krijgt u een inkijk in de Schoonhovense samenleving in de 19e eeuw.

In een volgend artikel gaat Leen Ouweeneel in op de vraagstelling "Wat verstaan en verstonden we onder de Krimpenerwaard". Op de jaarvergadering van de Historische vereniging hebben de aanwezigen al kennis kunnen maken met dit onderwerp dat actueel is in verband met de komende herindeling. Hoewel de nieuwe gemeenteraad pas beslist welke naam aan de nieuwe vormen gemeente wordt gegeven, gaat men er al vanuit

dat dit "Krimpenerwaard" moet worden. Leen beweert in dit artikel dat die vlag de lading niet dekt en legt uit waarom niet.

Tenslotte wordt in de boekbespreking aandacht geschonken aan een boekje getiteld "750 jaar Ouderkerk aan den IJssel in vogelvlucht" dat geschreven is voor de Ouderkerkse schooljeugd door leden van de Historische Vereniging Ouderkerck op d'IJssel samen met leerkrachten van de Ouderkerkse scholen. In kort bestek wordt in zeer toegankelijk taalgebruik belangrijke aspecten van Ouderkerks geschiedenis voor het voetlicht gebracht. Een lofwaardig initiatief dat navolging verdient.

Colofon

De naam 'De Heraut Schoonhoven' herinnert ons aan het hof van Jan en Guy van Blois uit de 14e eeuw. Daar diende 'de Heraut Schoonhoven'. De heraut was een onmisbaar lid van de vorstelijke hofhouding. De naam voerend van de heer die hij diende, droeg hij zorg voor het decorum bij plechtige gelegenheden en zag hij toe op de ridderlijke erecodes in toernooien en op het slagveld. In feite was hij, gekleed in een mantel met het wapen van zijn vorst, de verspersoonlijking van diens macht.

De heraut deed dienst als boodschapper. Hij was op de hoogte van alle laatste nieuwtjes en veranderingen. Vandaar die naam.

De Heraut Schoonhoven verscheen onregelmatig in 2008, 2009 en 2010 als maandelijkse (papier) Nieuwsbrief van de Historische Vereniging Schoonhoven. Deze oude uitgaven staan als pdf-file op onze site www.HistorischeVerenigingSchoonhoven.nl

Het nieuwe historisch tijdschrift bevat artikelen met betrekking tot Schoonhoven en een nieuwsrubriek. Het verschijnt digitaal in 'open access' één maal per kwartaal in de weken 13, 26, 39 en 52 en wordt aangekondigd aan onze leden en onze 'stakeholders'. Het tijdschrift kan gedownload worden vanaf www.HistorischeVerenigingSchoonhoven.nl

Redactie: Dick Mentink, Wim Blauw, Rene Kappers. Tekstredactie: Heidi Huls. Nieuwsredactie en samenstelling: Rene Kappers.

Vormgeving: Roax design te Schoonhoven, www.Roaxdesign.com

Foto's, tenzij anders vermeld, Collectie Cock van Holten van de Stichting Behoud Cultuurhistorisch Erfgoed Schoonhoven.

Richtlijnen voor auteurs: conform Holland Historisch Tijdschrift.

Kopij aanleveren per email als Wordbestand. Extra: met samenvatting van tien regels ten behoeve van de aankondiging aan de leden.

Nadere informatie:
rene.kappers@live.nl

Logo Historische Vereniging Schoonhoven vernieuwd

Het logo van de Historische Vereniging Schoonhoven is in een nieuwe jas gestoken. Het gebruik in digitale media maakte dit noodzakelijk. Op hoofdlijnen zijn de elementen van het oude logo behouden. Het was oorspronkelijk een ontwerp van Jaap van der Ende bij de oprichting van de vereniging. Te zien zijn de diverse historische symbolen van macht en gezag in Schoonhoven. Het stadhuis en de Grote Kerk staan als symbolen van wereldlijk en kerkelijk gezag. De Waag als symbool voor economische macht, maar ook van gezag als plaats waar geijkte maten en gewichten en een beëdigde waagmeester bepalend waren voor correcte hoeveelheden. De Steenenbrug staat symbool voor de rechterlijke macht en gezag: de plaats waar het Hoge Gerecht de opgelegde lijfstraffen -tot en met de doodstraf- liet voltrekken: op het steen midden op de brug. Het water van de Haven of de Zevender en Lek als symbool voor de historische ligging van de stad: op een kruispunt van waterwegen. Daarboven het stadswapen: gekwartileerd, vier velden van zilver, in de kwartieren I en II een zwarte klimmende leeuw, in II en IV eenzelfde rode leeuw. Dit wapen werd sinds het oudste stadszegel uit 1323 gebruikt.

Het geheel omringd door wallen met bastions en overtopt met een zogenaamde stedenkroon gevormd door gekanteelde torens en stadsmuren. Deze kroon is in navolging van de stedenkroon die gebruikt werd in de ambtsketen uit 1914 van de burgemeester van Schoonhoven en heraldisch veel stadswapens bekrönt. De stedenkroon is

feitelijk de enige afwijkende vorm ten opzichte van het oude logo. De stad Schoonhoven gebruikte nooit een kroon; de Gemeente Schoonhoven na 1816 wel: van vijf fleurons of bladeren. Van het logo werd ook het randschrift aangepast: Historische Vereniging Schoonhoven. Roax design deed de restyling.



Bart Ibelings¹

Het Onze Lieve Vrouwe Gilde te Schoonhoven

Een doorkijk op de middeleeuwse Maria-verering via een financiële bron

Kerkelijke archiefbescheiden van voor de Opstand zijn slechts zeer beperkt bewaard in het oud archief van Schoonhoven.² Deels komt dat omdat er stukken in het archief van de Duitse Orde zijn terecht gekomen, daar de commandeur van het Duitse Huis aan de Koestraat sinds 1395 tevens pastoor was.³ Verder moet er echter heel veel verloren zijn gegaan. Rekeningen of een cartularium (register met afschriften van akten) zijn niet bewaard. Een bescheiden (en late) uitzondering is het hier te bespreken register van de religieuze broederschap van Onze Lieve Vrouwe (O.L.V.) of Maria.

Dergelijke geestelijke gilden (te onderscheiden van de ambachtsgilden die echter ook altaren voor hun patroonheiligen in de kerk onderhielden) zijn er meer geweest in de middeleeuwse Bartholomeuskerk, al hebben ze slechts heel weinig sporen nagelaten. Bekend zijn mij in Schoonhoven (met eerste vermelding⁴), een weduwengilde (1451), het St. Anthonisgilde (1461), een gilde van Zoete Naam Jezus en het Heilig Hout (1515⁵) en het St. Annagilde (1532). Omdat er zo weinig bewaard is te Schoonhoven wordt in het onderstaande ter verheldering soms een vergelijking met elders gemaakt, in het bijzonder met Gouda. De lijsten met hoofdmannen en in de 16de eeuw overleden gildeleden maken dit archiefstuk ook een belangrijke genealogische en naamkundige bron.

Ontstaan

Wanneer het Onze Lieve Vrouwe gilde in Schoonhoven is opgericht is onbekend. In Gouda geschiedde dat in 1404 (een Maria-altaar in de Goudse St. Jan is al in 1315 bekend). Daar is iets meer bekend van de inrichting en werkwijze van het gilde, hoewel ledenlijsten of rekeningen ontbreken. Het was hier de voornaamste broederschap. De wekelijkse mis was op zaterdag, de broeders dienden dan mee te zingen en 1 penning te offeren. In het O.L.V. koor van de St. Jan stond een eigen koorbank en een klein orgel. De kermis werd gevierd op de zondag na Maria Geboorte (8 sept.). De kermisdag was de dag waarop de wijding van het altaar of kapel werd gevierd. Op die dag hielden de broeders ook hun 'refectie' (gildemaaltijd), die door de magistraat werd gesubsidieerd; een teken van hun aanzien. De maandag erna werd de ziernis voor de overleden broeders gehouden. Het entreegeld voor het gildelidmaatschap bedroeg 40 groten (= 20 stuiver), de doodschuld, die in het testament diende te worden gereserveerd, ook.⁶



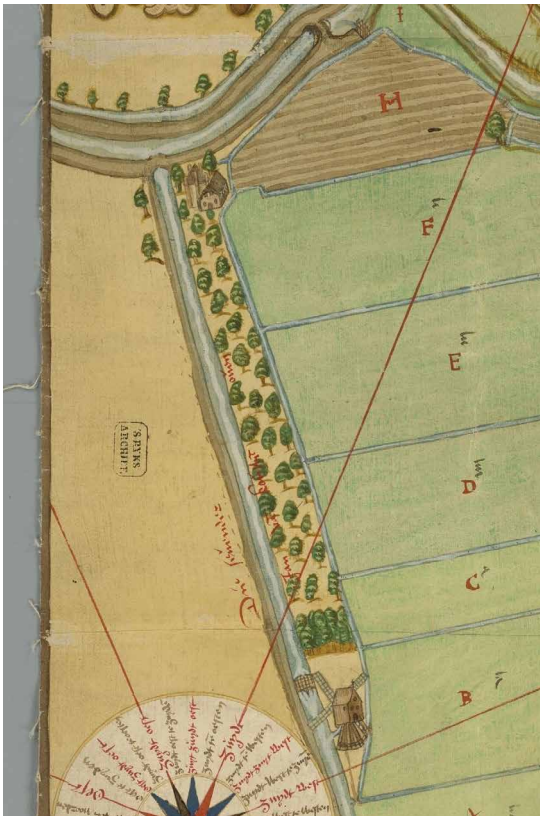
Afb. 1 Maria-altaar in de kathedraal van Valencia -als voorbeeld- met geopend retabel (altaarstuk). Dit hoofdaltaar is oorspronkelijk 15de eeuws maar bevat nu renaissance- en barokke elementen. De twaalf (zes dubbele) schilderstukken (elk 1,94 x 2,27 m) van het retabel werden gemaakt tussen 1506 en 1510 door Fernando Yáñez de la Almedina en door Hernando de los Llanos. Foto R.Kappers, 8-10-2013.

Een bewaarde overeenkomst tussen de commandeur (of pastoor) van Schoonhoven en het boven genoemde St. Anthonisgilde over de altaardienst uit 1461 geeft enig inzicht voor de gang van zaken te Schoonhoven. Indien er een vicarie (vermogen voor het onderhoud van een priester die daarvoor missen op een altaar onderhield) gesticht zou worden op het altaar zouden de broeders daar de memorie doen, mits overeenkomend met de brief die de priesters hadden van de proost van Oudmunster (Schoonhoven hoorde kerkelijk tot het aartsdiaconaat van dit Utrechtse kapittel). Op St. Anthonisdag werd gebeden (vesper en metten worden genoemd). De dag erna was er een ziernis voor de overleden broeders en zusters door de commandeur. De homans (gilde-hoofdmannen) betaalden hem daarvoor 10 witte stuivers. De leden dienden met de

kermis 1 penning te offeren en de mis mee te zingen en aan de commandeur 2 witte stuivers te geven. Bij het overlijden van een gildelid werd ook 1 penning geofferd en kreeg de commandeur 2 witte stuivers voor het zingen der mis.⁷

Maria-altaar

Een altaar gewijd aan Maria was al in 1352 in Schoonhoven in de kerk te vinden. In dat jaar bevestigde Jan (van Arkel) bisschop van Utrecht, de verkoop door Dirk van der Hoeven, vicaris van het Maria-altaar der kerk te Schoonhoven, van 2 morgen 2 hont, genaamd de Voorncampe te Zevender onder de parochie van Willige Langerak. De opbrengst hiervan was bestemd voor het altaar.⁸ In 1378 gaf de graaf van Blois aan zijn kapelaan, hr. Jan Tolnaer Hugenz., toestemming een kamp land buiten Schoonhoven in eeuwige erfpacht te nemen, die behoort aan het Onze Vrouwe-altaar in de kerk te Schoonhoven, boven de pacht die daar op zal blijven



Afb. 2 De Voornecamp, waarvan de opbrengst bestemd was voor het Maria-altaar. Met watermolen (anno 2014 Gemaal Dr.Vink), boomgaard, boerderij, hooiberg en duiker (het "Wonder" van Schoonhoven), zoals afgebeeld door Pieter Sluiter, gezworen landmeter van Dordrecht in 1552. Zuid rechtsboven. De Voornecamp is in het huidige landschap nog steeds aanwezig, zij het doorsneden door de Provinciale weg N210. Rechts van de Voornecamp het Hofland. NA, Collectie Hingman, inv.nr. 2436.

staan, en de gelden ten behoeve van dit altaar te beleggen.⁹

Uit 1383 dateert een akte waarbij Claes Pleynoetsz. en Gherijt Damaesz. aan Jan Tolnaer Hughenz. beloven 4 pond hollands jaarlijks te betalen. Deze betaling behoorde toe aan het O.L.V. altaar in de kerk te Schoonhoven en was gevestigd (verzekerd) op een stuk land tussen de Haven en de Koestraat aldaar.¹⁰

In de grafelijke rentmeesterrekeningen van Schoonhoven komt vanaf 1480 (mogelijk al eerder?) bij de uitgaven een post van 22 ½ oude zilveren leeuwen (muntsoort) voor aan de priester of kapelaan van het O.L.V. altaar, in dat jaar genaamd mr. Willem Anthonisz. Deze staan (verzekerd) op het land dat Eggert van de Vlist gekocht heeft, nadat het aan de grafelijkheid was toegefallen. Deze Eggert stierf al in 1374.¹¹ De bepaling van 1480 zal dan ook waarschijnlijk veel ouder zijn en mogelijk teruggaan tot de Bloise tijd. Anderzijds komt deze toelage niet voor in de Bloise rekeningen, dit in tegenstelling tot die aan de kapelaan op het Goudse O.L.V. altaar.

Uit 1527 dateert een bepaling uit het testament van heer Jacob Aelbertsz., overleden vicaris van het O.L.V. altaar te Schoonhoven, die een jaarlijkse rente verzekert op grond in Langerak, vermaakt aan de Regulieren in Den Hem.¹²

Van Berkum stelt in zijn beschrijving van Schoonhoven uit 1762 dat de Regulieren jaarlijks in mei het altaar van de H. Maagd en Moeder Gods Maria 7 groten dienden te betalen. In het archief van dit klooster zijn inderdaad betalingen te vinden van 7 groot jaarlijks aan de vicarius van het O.L.V. altaar uit handen van de prior van Den Hem over de jaren 1571-1577.¹³ Hieronder komen ze in de rekeningen echter niet bij de inkomsten voor.

Op het altaar was een vicarie met in 1514 drie wekelijkse missen. Bedienaar was toen mr. Heyndrick Coenenz. van Giessen-Oudekerk.¹⁴ In 1534 is de 'posseur' of bezitter van de vicarie: heer Thonis Thonisz.¹⁵

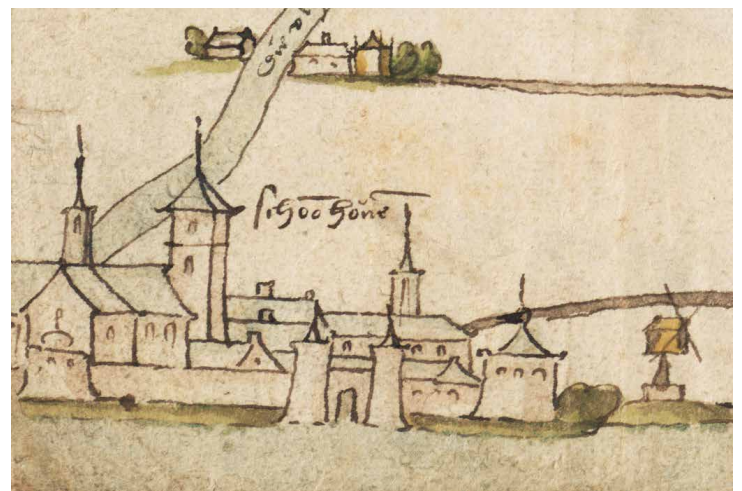
Voor een daadwerkelijke band tussen het O.L.V. altaar en de O.L.V. broederschap in Schoonhoven ontbreken helaas de bewijzen.¹⁶

Inhoud van het register

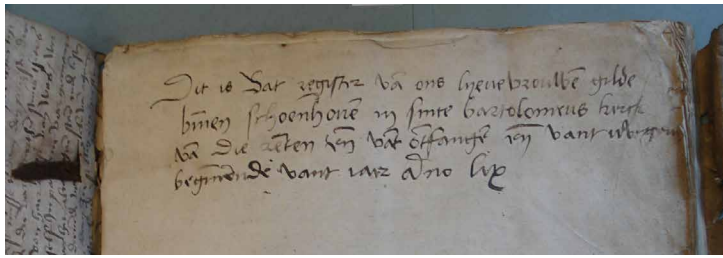
In de inventaris van het oud stadsarchief wordt het hier te bespreken register van O.L.V. in twee delen beschreven, te weten: inv.nr. 1300, register van schuldbrieven van het O.L.V. gilde 1557-1616, te vinden achterin het inv.nr. 1298, rekeningen van de hoofdman van het O.L.V. gilde 1558/'59-1562/'63.¹⁷ Het betreft een papieren register met een perkamenten omslag die met leren banden is verstevigd in de rug, waartoe ook een deel van een charter is verwerkt.

Het register heeft als aanhef: 'Dit is dat register van ons lyeve vrouwen gilde binnen Schoonhoven in sinte Bartolomeus kerck van die renten ende vant ontfangen ende vant wtgeven beginnende vant iaer anno lix'.

Het register begint met een namenlijst van de in 1558 overleden gildeleden en de te betalen doodschulden, groot 14 stuiver per persoon. Zowel mannen als vrouwen worden genoemd. In de marge staat aangetekend of de uitvaart gedaan is. Bij het ontbreken van de kerkrekeningen met overleden personen en/of begravingen zijn deze namen temeer van belang (zie de bijlage). Precieze data ontbreken echter. Vreemd is dat nogal eens man en vrouw samen worden gevonden. Moet verondersteld worden dat bij het overlijden van de man dan ook meteen de doodschuld van de weduwe werd voldaan? In dat geval is het jaar niet bruikbaar voor het overlijden van de vrouw. Indien in de marge staat dat de uitvaart is gedaan, vervalt dat bezwaar natuurlijk, maar dat is helaas slechts in het eerste jaar aangetekend. De boekjaren lopen van Assumptio Marie (Maria Hemelvaart) tot Assumptio ofwel van 15 aug. tot 15 aug. Op 13 sept. 1563 verklaart Willem Barentss. als homan echter dat de laatste rekening van Assumptionis Maria (15 aug.) 1562 tot Nativitas Marie (8 sept.) 1563 liep. Als aantallen overledenen zijn te tellen: 1557/'8: 17 (en 2 van het voorgaande jaar), 1558/'9: 15 (waarvan 1 doorgehaald), 1559/'60: 7, 1560/'1: 18 (waarvan 1 doorgehaald), 1561/'2: 23. Het totale ledenaantal lijkt daarmee aanzienlijk te zijn



Afb. 3 De Bartholomeuskerk te Schoonhoven in 1554 (brede toren links van het midden). Detail van een kaart met een plan voor een kanaal tussen de Oude Rijn en Hollandse IJssel, waarover discussie bestond tussen Montfoort en Amsterdam (zie art. J. Hofman in Holland 7 p.291 e.v.) (kaartenverz. SA Amsterdam). Gezicht vanuit het zuiden; Veerpoort op de voorgrond.



Afb. 4 De aanhef in het register van Onze Lieve Vrouwe gilde: 'Dit is dat register van ons lieve vrouwen gilde binnen Schoonhoven in sinte Bartolomeus kerk van die renten ende vant ontfangen ende vant wtgeven beginnende vant iaer anno lix'.

geweest. In totaal wordt vier keer een overleden heer (priester) genoemd.

Opvallend is dat nergens inkomsten van nieuw ingetreden leden staan. De tijd zo kort voor de Opstand zal daar niet meer naar zijn geweest. In het algemeen is in Holland al in de eerste helft van de zestiende eeuw een verandering te zien: geen nieuwe kloosters meer, afname van het aantal kloosterlingen, een afname van het aantal nieuwe altaren, financiële problemen bij gilden enz.¹⁸ Feitelijk komt dus een uitstervend gilde in beeld.

Een aantal zaken passen overigens niet in dit beeld van neergang en malaise. Ten eerste het grote Niefhoff-orgel dat in 1539/'40 in de kerk werd gebouwd. Ten tweede het fraaie oksaal dat in de jaren 1560 tot stand kwam. Dit ondanks de bestaande grote problemen door de verzakking van de toren die in 1560 werd geconstateerd, waarvoor in 1563 zelfs een zilveren beeld van de kerkpatroon St. Bartholomeus werd verkocht en alle gilden door de burgemeesters werd voorgesteld gedurende twee jaar geen gildemaaltijd te houden en het zo uitgespaarde geld aan de kerk te schenken. Een kleinere uitvoering van het oksaal kwam nog in 1570, in de na brand herbouwde kerk van de Karmelieten, samen met een drieluik voor het hoofdaltaar, geschilderd door Chrispiaan van de Broecke van liefst 518 gulden. Misschien dat er bij calamiteiten toch wel nog de bereidheid bestond de beurs te trekken, terwijl dat in 'gewone' omstandigheden uit devotie veel minder het geval was geworden? Mogelijk dat de verkoop aan de stad van een erf aan de Koestraat door de commandeur om daar het door graanschaarste noodzakelijke stadskorenhuis en een school op te bouwen in 1565 ook nog gelden voor het oksaal opbrachten?¹⁹

De inkomsten bestaan naast de doodschulden vooral uit de opbrengsten van land- en huisrenten (hieronder te specificeren). In 1558/'59 wordt een flinke ontvangst geboekt van een obligatie van Pieter Willem van Haestert groot 56 scilden. Verder zijn er geregelde inkomsten uit het 'bordige': de collecteschaal en het 'bloegin': een offerblok, zo in 1561/'62 samen met het ongeld (ook wel als 'accidentien' omschreven): 18gl. 5s.

Een overzicht van de inkomsten en uitgaven, opgemaakt uit het register, staat in tabel 1 (1 karolus gulden= 20 stuiver, 1 oort= 1/4s., 1 deut= 1/8s.). Vooral 1559/'60 is geen goed jaar geweest met een relatief zeer fors negatief saldo. De reden is de aankoop van een brief van 'sesthalve (is 5 ½) scilt' sprekende op Lucas Voppenz. huis en erf tegenover het gasthuis, waarvan betaald is 40 k.(arolus) gulden. Deze rente komt hieronder als laatste post voor in het overzicht van de huisrenten.

Tabel 1 Overzicht van de financiën van het Onze Lieve Vrouwe Gilde te Schoonhoven. Indien tussen () bedragen berekend

Jaar	Inkomsten	Uitgaven	Saldo
1556/'7	?	?	[20k.gl. 3s.]
1557/'8	64gl. 1s.	[45gl. 5.5s]	18gl. 15.5s.
1558/'9	76k.gl. 9s.	58(gl.) 11s.	[17gl. 18s.]
1559/'60	44gl. 19s.	74gl. 9s. 1 oort	[-30gl. 9 3/4s.]
1560/'1	67gl. 19.5s.	45gl. 17s.	[22gl. 2.5s]
1561/'2	?	67gl. 17s.	?
1562/'3	?	?	8k.gl. 18s. 1 deut

Bron: SAMH, ac 1011, inv. nr. 1298.

Inkomsten uit huis- en landrenten

De bron geeft achterin de inkomsten uit slechts één landrente en enige huisrenten, per pagina gespecificeerd met de jaarlijkse betalingen. De kopjes zijn:

*Bernt Pietersz. den raeymakers huis aan de Plaets waar Heyn Banck in placht te wonen: jaarlijks 4 scilt, verschijnt st. Maarten in de winter (11 nov.) (dit is de betaaldag).

*Op Willem Pieter Danners land in Langerack aan gene zijde van de Lek: jaarlijks 3 scilt, nu betaald door Ioris Willessz. bij de molen, verschijnt op meidag.

Daar van 'gene' zijde wordt gesproken dus aan de overkant van de Lek (vanuit Schoonhoven gerekend) is Langerak bedoeld en niet het bovengenoemde stuk land in Willige Langerak dat al in 1352 aan het altaar toekwam.

*Op Dirck Claessz. van IJperen huis genaamd dat Moerrigaens hoeft (Moriaanshoofd) bij de Vrouwenpoort²⁰: 2 scilt jaarlijks, verschijnt met H. Mis en mei, nu Gerit Floriss, nu Aert Dirz van Buyten.

*Op Gerrit Iansz Timmermans huis in de Wijstraat: 25s. jaarlijks, verschijnt mei, nu Gerit Evertss.

Hieraan vooraf gaat een als charter bewaarde overeenkomst van 30 nov. 1541 waarbij Pieter Pietersz. Smit voor schepenen aan het O.L.V. gilde een rente van 25s. jaarlijks overdraagt, gevestigd op zijn huis en erf in de Weistraat. Op de achterzijde valt te lezen: nu Wouter die wever in de Weistraat naast Johan van Moerkercken.²¹

*Op Wouter den Busers huis een rentebrief van 3 scilt jaarlijks, verschijnt Allerheiligen (= nov. 1) '59 het 1^e jaar.



Afb. 5 Charter, het oudste originele archiefstuk van het Onze Lieve Vrouwe gilde: 24 februari 1537. OAS inv. nr. 1299a.

*Op Floris Aertssz. die schuutmaker huis bij het gasthuys, 1 scilt jaarlijks, verschijnt op St. Mathijsavond (avond voor 21 sept.)

*Op Wouter den Buser huis in de Haverstraat, jaarlijks 3 braspenningen, verschijnt mei, nu betaald door meyster Dirck den tollenaer. In het jaar 1560/'1 wordt voor Marrige Dirck de tollenaers dochter doodschuld betaald. Mogelijk is Dirck Adriaansz. van Breda bedoeld die in 1536 als tollenaar te Schoonhoven voorkomt. In 1592 is een Dirck Couck Cornelisz. tollenaar bekend. Beide worden echter niet als meester aangeduid.²²

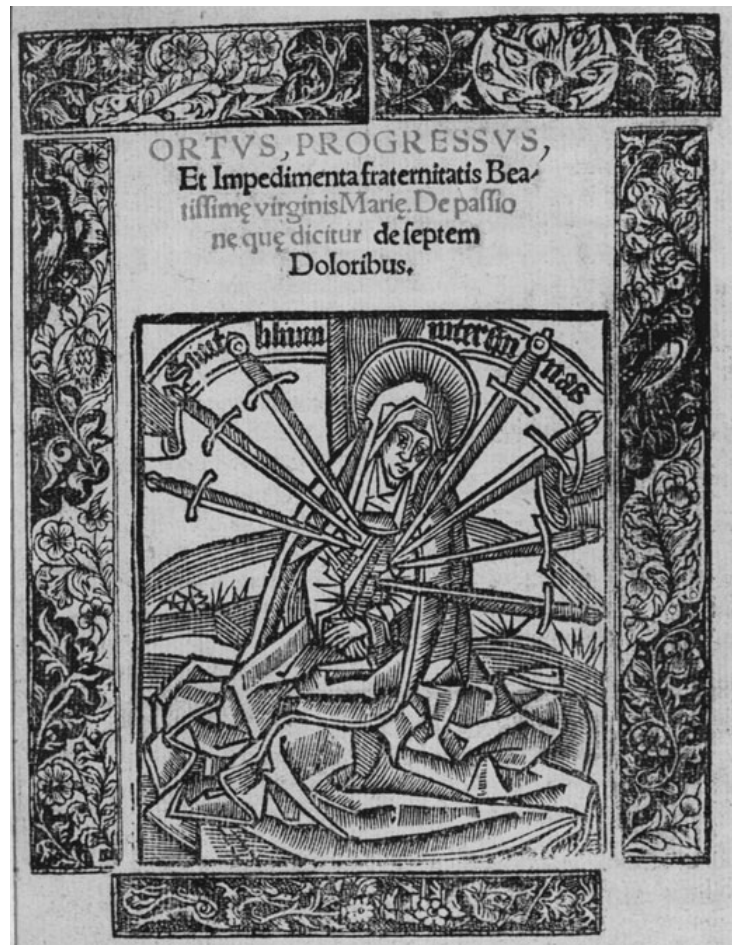
*Op Gerrit van Proeygens huis²³ 7 scilt jaarlijks, verschijnt op meidag, is 'offgeleyt' (doorgeh. art.). In het tiende penning kohier van 1561 wordt hij genoemd met een huis aan de Plaets. Doodschuld van zowel hem als zijn wijf (vrouw) staan genoteerd in de rekening van 1561/'2 maar zonder betaling.

*Een brief gekocht van sestalve (is 5 ½) scilt op het huis van Lucas Jacopsz. Mandemaker tegenover het gasthuys, verschijnt Petri ad cathedram (= 22 febr.) anno '61, nu Govert Pieterss (doorgehaald).

Een als charter bewaarde overeenkomst van vroeger datum heeft ook betrekking op een huis tegenover het gasthuis. Op 24 febr. 1537 droeg Gerrit Andriesz. voor schepenen een rente van 1 schild jaarlijks over aan de hoofdmannen van het O.L.V. gilde. Deze was verzekerd op zijn huis en erf genaamd 'die Helle' aan de Korte Dijk tegenover het gasthuis. Op de achterzijde staat: 'nu Jacop Willemsz. Timmerman'.²⁴ Dit is het oudste in origineel bewaarde archiefstuk van het O.L.V. gilde. Als 'hoofdmans' daarvan worden genoemd in de oorkonde: Jan Willemsz., Claes Bouwensz., Ewout Jansz. en Cornelys Winter (vader van de Winter in de tabel 2 hieronder).²⁵



Afb. 6 Piëta, anoniem, Utrecht ca. 1450-1470. Pijsaarden beeld met originele polychromie, ca. 42 x 28 x 11 cm. Rijksmuseum Amsterdam BK-2011-22. Schenking uit de collectie Goldschmidt-Pol.



Afb. 7 Maria van de Zeven Smarten, Johannes de Coudenberge, in: Michiel Hillen van Hoogstraten, Antwerpen 23 nov 1519, titel pagina. Bibliotheek Universiteit van Gent, Res. 1288.

Uitgaven

De vaste uitgaven leren meer over het functioneren van de broederschap. Die bestaan ondermeer voor het inslaan van tonnen bier en het betalen van impost en accijns daarvan. In 1558/'9 werd van onkosten verteerd bij Henrick van Coellen geboekt: 4gl. 9s., in 1560/'1 bij Aert van Dijk: 7.5gl. 5s., en in 1561/'2 bij Willem Sebastiaenssz.: 8gl. 2s. Dit zijn zeer waarschijnlijk namen van herbergiers waar de gildemaaltijd werd gebruikt. In het tiende penning kohier van 1561 wordt het pand en erf 'den Engel' genoemd, dat de laatstgenoemde persoon huurde naast het stadhuis.²⁶ Dat moet wel de naam van een herberg zijn geweest, gelegen op een voornamelijk aan de Haven oostzijde. Gedronken werd er ook als de homans hun rekening deden. Jaarlijkse uitgaven zijn er verder aan was, voor kaarsen.

Personele uitgaven zijn er aan diverse priesters. Heer Egbert wordt betaald voor de 'onze vrouwe mis', heer Claes voor 'de vrijdagse mis', elk 4 gulden en heer Cornelis van (gewoon) de mis 7 gulden. De pastoor/commandeur in deze jaren (1550-'62) was Herman Jansz. van der Meij/Ameide. Het moet dus om kapelaans gaan, die speciale diensten op het altaar verzorgden. De koster ontvangt jaarlijks van 'exeqije' (uitvaarten): 4 stuiver.

Een incidentele uitgave laat nog iets zien van de inrichting van de kapel. In 1557/'8 wordt ontvangen van Joost Floren van 'dat haut daer die croon aen hynck': 6s. Dit zal een zgn. O.L.V. kroon zijn geweest, een kroonluchter met een Mariabeeldje daaraan. In Gouda

waren er aparte bewaarders die eigen inkomsten hadden voor het onderhoud van de kroon.²⁷ De posten aangaande schuren en wassen hebben betrekking op kandelaars en aannemelijk de (niet genoemde) altaarkleden en/of kazuifels en dergelijke. Diverse uitgaven aan ambachtslieden als een schilder, timmerman, metselaar, smid, slotenmaker, kistenmaker zijn helaas zonder nadere of bruikbare specificatie, wel wordt soms gezegd dat het werk in het (O.L.V.) koor plaatsvond.

Processies

Een vaste uitgave is er voor 'het dragen van O.L.V. in de kermis': 4 stuiver. Dit was het ronddragen van een Mariabeeld in de processie tijdens de kermis.²⁸ Opvallend is dat alleen in de rekening van 1559/60 daarnaast ook voor het dragen van de 'seven wee' 4 stuiver worden geboekt en nog 6 stuivers 'tot die seven wee verdroncken'. Het in de ommegang meegedragen beeld moet in dit geval een piëta zijn geweest; Maria met de gestorven Christus op schoot.

Maria van de Zeven Weeën of Smarten maakte als devotie sinds 1494 in de Nederlanden grote opgang. Jan van Coudenberghe, raad van Filips de Schone hertog van Bourgondië, en pastoor in diverse plaatsen, stond aan de basis van deze cultus. De feestdag is 15 september, de dag na de kruisverheffing. Maria wordt vaak afgebeeld met het hart doorstoken met zeven zwaarden. In Delft bestond sinds 1503 en in Gouda vanaf 1521 (ca. 1510 al?) hiertoe een aparte broederschap. De leden van deze broederschap kenden geen gildeleven met maaltijden of iets dergelijks, maar waren verplicht tot het doen van vroomheidsoefeningen. Die bestonden uit het twee maal per week overdenken van de zeven smarten van Maria en het bidden van zeven

Tabel 2 Namen en functiejaren van de homans ofwel hoofdmannen van het Onze Lieve Vrouwe gilde te Schoonhoven, 1557 - 1567

Namen\Jaren	1557	1558	1559	1560	1561	1562	1563	1564	1565	1566	1567
Willem Eeverss.	X	X	X								
Cors Heindricxsoen		X	X	X		X	X				
Joest Claes Vueren			X	X	X						
Jan Lambertssz.			X								
Willem Barentss.						X	X				
Ariaen Aerstzoen	X	X	X								
Jacob Pietersz.				X							
Cornelis Cornelisz. Wynter				X			X	X	X	X	X
Willem Berntsz.						X					
Ghysbert Rutgersz.						X					
Aeryan Willems. die Vriis					X						
Ysbrant Dammessz.					X						
Jan Florisz.							X				
Cornelis Withertz./Wig-gersz.						X			X		
Jan Goivertzsz.									X		
Pieter Voppen									X		
Wouter Jorisz.										X	X

Bron: SAMH ac 1011 inv.nr. 1298.

De organist ontving per half jaar spelen 2 karol.gl. 15 stuivers (of 55s.),³¹ een 'blaser' 16 stuivers en één keer de blaser en beyegerman (sic: beierman: klokkenluider, mogelijk ook bespeler van het klokkenspel) 20 stuivers. Een rekening van het Duitse Huis uit 1493/4 laat uitgaven zien aan de 'orghelblaser' (sic), de beyerman en de schoolmeester.³² Ook die schoolmeester had een

Ave Maria's en zeven Pater Nosters. Aan het lidmaatschap waren aflaten verbonden.²⁹

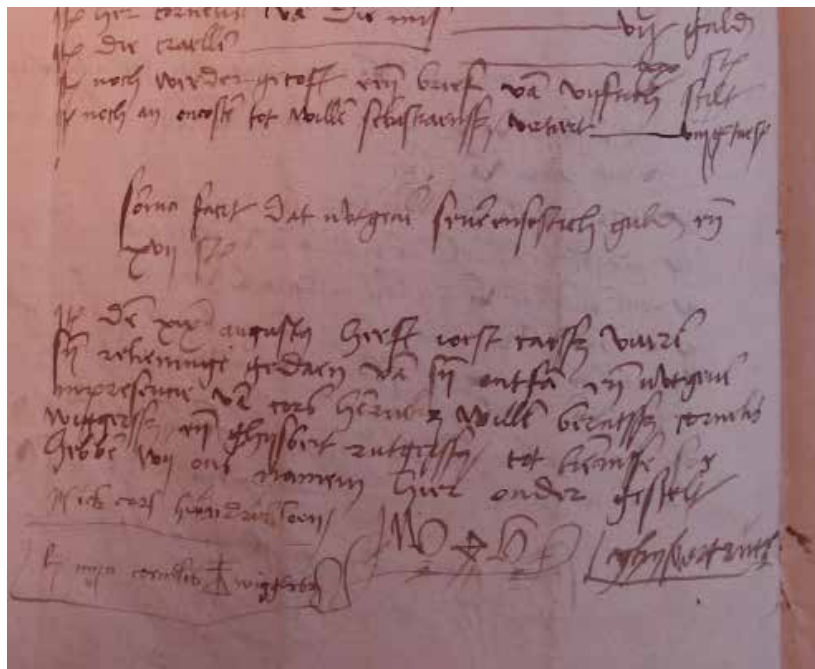
Voor Schoonhoven ken ik geen andere bewijzen van deze devotie. Moet gedacht worden aan een gecombineerde broederschap? Of ging de traditionele broederschap van O.L.V. vanaf ca. 1500 aandacht besteden aan de populaire Zeven Weeën? De genoemde vrijdagse mis zou daarop kunnen wijzen want dat was de dag waarop de Passie werd herdacht.³⁰ Waarom het ronddragen van dit beeld slechts één keer genoemd wordt in de reeks rekeningen, is niet duidelijk.

Muziek en zang

De uitgaven in de rekeningen laten zien dat muziek bij de vieringen in de kerk een belangrijke rol had, zoals ook al bleek uit het Goudse.

relatie met de muziek in de kerk. De 'craellen' kregen blijkens de gilderekeningen jaarlijks 20 stuivers. Dit zijn de koralen ofwel koorknapen, afkomstig van de Latijnse school, met jongensstemmen.³³ In Rhenen, waar de pastoor net als in Schoonhoven tevens commandeur van de Duitse Orde was, werd ook de hulp ingeroepen van de schoolmeester en vier koralen voor het zingen van de mis (1417-'69).³⁴

Gezongen werd er natuurlijk altijd al in de kerk. Op 18 okt. 1399 verbeterde hertog Albrecht na de dood van graaf Guy van Blois ten behoeve van zijn vrouw Margaretha van Kleef, de renten besproken aan de St Bartholomeuskerk te Schoonhoven.³⁵ Hij deed dit



Afb. 8 De afsluiting van de rekening op 19 augustus door Joest C(l)aes Vueren onder-tkend door: item ick Cors Heindricksoen/ W#B= Willem Berntsz. [beginletters met handmerk ertussen]/ Gijsbert Rutgersz./bij mijn Cornelis # Wiggersz (met een handmerk ertussen) OAS inv.nr. 1298 [ongefolieerd].

voor de cureit (pastoor), kapelannen en koorgezellen die de memories plachten te delen in de kerk, tot het vieren van de memorie van Jan van Henegouwen (van Beaumont) en diens vrouw en van graaf Guy van Blois. De genoemde koorgezellen of koorzangers zullen vicarissen ofwel altaarmeesters zijn geweest.³⁶ Een college van memoriemeesters hield missen voor overledenen aan diverse altaren. Daartoe waren in testamenten gelden bestemd, soms als een vicarie.

Een kort overzicht van inkomsten en uitgaven van de Duitse Orde uit 1437/'8 heeft onder het kopje 'Schoonhoven par[ochie]kerck' ontvangsten uit 'offer, van jaersange en van memorien'.³⁷ In 1488 worden zij als de 'gezellen van de memorie' aangeduid.³⁸ Omtrent hun functioneren is verder niets bekend. Een opsomming van de inboedel van het Duitse Huis uit 1562 noemt in de (huis)kapel daar een oude 'offlaets' kist waarin het 'besceijt' van de memorie heren ligt. Helaas is dat niet bewaard.³⁹ Een ongedateerde lijst met de opbrengsten van de geestelijke goederen in de omgeving van Schoonhoven van circa 1572 stelt dat de priesters van zeven vicarieën in de kerk 'gauderen' (het genot of gebruik hebben) van het corpus van de memorie dat waard is circa 150 gulden.⁴⁰

De rol van de commandeur/pastoor bij dit alles lijkt veranderd. Had hij in 1461 bij de boven beschreven missen voor het St. Anthonisgilde nog een belangrijke positie, een eeuw later wordt hij bij die van het Onze Lieve Vrouwengilde niet meer genoemd.

Homans

De volgende namen en functiejaren van de homans ofwel hoofdmannen van het gilde zijn te vinden in het register en zijn opgenomen in tabel 2.

Enkele van de genoemde hoofdmannen zijn te herkennen als magistraat. Zo is Jacob Pietersz. schepen in 1550 en 1565, electeur sinds 18 okt. 1560 en zeven maal tresorier in de periode 1552-'63.

Cornelis Cornelisz. Winter, die qua aantal functiejaren bovenaan staat, is ook bekend als electeur sinds 4 nov. 1561, tresorier (1580/1582) en schepen (1581).⁴¹ Zijn vader werd hiervoor al gevonden als homan in 1537. In het tiende penning kohier van 1561 komen Cornelis Winter en Cornelis Winter de jonge voor, beide met een huis in het straatdeel aangeduid als 'op de hoek van de Koestraat gaande de noordzijde van de kerk langs'.⁴² Zij woonden dus dicht bij de kerk. In 1498 wordt al een Cornelis de Wynter als 'sieckmeester' genoemd. In 1558 voldeed Griet Cornelis Wijnter weedre (sic: weduwe) haar doodschuld van 14s. aan het O.L.V. gilde; zij zal zijn moeder zijn. Arien Aertsz. is schepen in 1554/'5 en electeur vanaf 18 okt. 1560 en overlijdt voor 19 okt. 1562 maar komt niet voor in de laatste jaaropgave van overleden gildeleden van 1561/'2 (zie de bijlage), dus na 15 aug.⁴³ Meestal ondertekenen de homannen met handtekening of handmerk een afgesloten rekening.

Met de genoemde namen van overledenen (hierna in de bijlage) heeft de besproken bron zo ook de nodige naamkundige en genealogische informatie.

Besluit

De hier besproken bron liet iets zien van het reilen en zeilen in de middeleeuwse St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven. Daarover zijn zo weinig bronnen bewaard, dat vergelijkingen met andere steden nodig waren. Het financiële document van het O.L.V. gilde over de jaren 1557-'63 liet niet alleen de inkomsten en uitgaven zien maar gaf ook een bescheiden doorkijk op de activiteiten rond de verering op het altaar. Daarbij hoorden processies met een piëta maar ook met een beeld van Maria van de Zeven Weeën en missen met zang door de koralen en met muziek op het orgel.

Daar alleen doodschulden werden gevonden moest worden

geconstateerd dat het gilde op weg was zich zelf op te heffen. De namen van de overledenen en die van de homannen laten zien dat de bron ook naamkundige informatie kent.

Ik hoop binnenkort nader terug te komen op de voor de Opstand in de kerk aanwezige altaren met de daaraan vereerde heiligen en de schaarse gegevens van de overige bekende geestelijke broederschappen en ambachtsgilden in Schoonhoven.

Bijlage: namen overleden gildeleden volgens lijsten van betaalde doodschulden

[15]58

(NB: dit jaar is zeer slecht leesbaar. 'U' voor de naam betekent: 'uitvaart gedaan' zoals in de linkermarge aangegeven)

? comen Govert

Iannighen? Ariaen Ian? Sack hus vrou

Ruttin? van Huel?

U Griet Cornelis Wijnter weedre

U Lissin? Ian Matheus wiif

U Nel comen Keers suster

U Triin mester Ioest weendue

Marrighen Gerrick Florijs wiif

U Appin? Lucas

U Marrigen Cla(e)s Gerrick Geenmans wedue

U Susanna Ariaen Gellif? weedue

U Pieter Ian Weem?

U Govert Wilkens Aerstzoen

Cla(e)s van Riin

Marrighen Bartholomeus husvrou

U Echt? Hughen

U Ariaen Buerssen

nog te betalen twee doodschulden te weten: Mesten? Ian het Grave? ende Griet sien wiif

Anno [15]58 tot assumpcio [15]59

Eechtge Bertus

Andries Lambertsz.

Pieter Dirckz en Emme syn wyf

Frans Henricksz. en Ianigen syn wyf

Ael Hans van Steen

Grietgen Willem Franssz

Meyster Govert Iansz.

Sandertge Dirck Meussz. weedue

Claes Bouwes.

Ariaen Claessz.

Trynge die metselaers

(doorgeh.): Floris Aertsz

Cornelis Mertsz.

Dionys Henricksz.

Styngge Aet [sic] Pellen wyf [NB: zie volgende post]

Assumpcio [15]59/'60

Styngge Aert Pelle

Neeltge Floris

Marrigen Ioest Claesz.

Gerit Bucksmeer

Marrige Benscoper

Jan Cornelisz

Marrige Gerit

Assumpcio anno [15]60-'61

Jan Buys Ianssz.
Heer Claes Cornelissz.
Jan Cornelisz. Moelen
Dirck Andriesz. Vriessen
Marrige Dirck den tollenaars dochter
Weyntgen Pieter Vromen wyf
Jan Andriessz.
Bouwen Cornelis
Jan Henrickssz. van Dam
Merrigen van Montfoort
Ina Aert van Rijns wyf
Ariaen Iansz. Hartoch
Govert Iacopssz. Stoep
Griet Neel Ian Meelesz. weedue
(doorgeh.) Ariaen Dirckxz.
Pieter Aertsz.
Eevaert Maes
Ian Cornelissz. Bruck [voor zijn vrouw zie het volgende jaar]

Marrigen Lambert Willissz. wyf
Styn Gerrit Claessz. weedue
Cornelis Aertssz. Kuck
Marrigen meyster Yemant
Ariaen Jans wedue
Machgelgiese? Ian Bouweses? weduwe
Ariaen Dirckxz.
Lysge Rutten wedue
Gerrit van Proeyen en syn wyf
Cornelis Gerritssz.
Heer Hermen Ianssz.
Heer Aert die Leeu
Heer Dirck
Frans Ariaen Berntssz.

Assumpcio [15]61/'62

Anna Bouwen Cornelissz. wyf
Frans Gerloffz.
Griet Ian Tins.
Dirck Henricksz. Timmerman
Aertgens Franssz.
Pieter Verduyn
Anna Ian Cornelissz. wyf Bruck
Lysbet Hugen
Ariaen Willessz.

Noten

1. Met dank aan dr. Gerrit Verhoeven (Delft) en prof. Koen Goudriaan (VUA) voor hun opmerkingen bij de tekst.
2. Vroeger als 80-jarige oorlog aangeduid, de opstand tegen Spanje: 1568-1648.
3. De Duitse Orde is een geestelijke ridderorde ontstaan tijdens de Kruistochten (ca. 1190), aanvankelijk ter verpleging van gewonde kruisvaarders, kort nadien ook ter bescherming van pelgrims naar het Heilige Land. Voor de financiering was men afhankelijk van schenkingen. Voor het beheer daarvan ontstonden de commanderijen ondermeer in de Noordelijke Nederlanden. Schoonhoven was de laatste gestichte commanderij (ca. 1390) die onderhorig was aan de zgn. balije of landcommandeur van Utrecht (gesticht 1232). Guy van Blois schonk op 1 oktober 1395, omwille van zijn ouders zieleheil en dat van hem, ter ere van de Maagd Maria en alle heiligen het patronaatsrecht (benoemen van de pastoor) van de kerk en alle daarbij behorende bezittingen en verplichtingen aan de Duitse Orde.
4. Vooral op basis van de regestenlijst van C.R. Schoute (typoscr. 1984). Het H. Kruisgilde (1392: 'cruusmeesters'): Gouda, Streekarchief Midden-Holland (SAMH), Oud Archief Schoonhoven ac 1011 (OAS) inv.nr. 1129 f.3, 1446: broederschap: Archief Ridderlijke Duitse Orde Utrecht (ARDOU) inv.nr. 2615, met een gelijknamige eigen kapel net buiten de Kruis/Beckevoortspoort (1395: ARDOU inv.nr. 2583), hoort hier ook bij maar had geen plek in de kerk zelf.
5. Begin 16^e eeuw werd een vicarie gesticht op het altaar van de Zoete Naam Jezus door Agatha van Swieten, weduwe van Pieter Scaart: Nationaal Archief Den Haag (NA), archief toegang 3.18.36.
6. K. Goudriaan e.a., *Catalogus De Gilden in Gouda* (Gouda/Zwolle 1996) 42-44.
7. ARDOU inv.nr. 2610, gedrukt: J.J. de Geer tot Oudegein, *Codex Diplomaticus* (1871 2 dln.) nr. 683. Daar het gilde geen eigen zegel had werd de oorkonde op verzoek door de prior en het convent van de Karmelieten gezegeld.
8. NA, Archief Graven van Blois (AGB) inv.nr. 21 (charter), afschrift in: inv.nr.2 f.15v, vgl.: *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 516 nr. 230 dd. dec. 22. De vermelding van de kerk hier is (iets) ouder dan de oudste bij J.C. Visser, *Schoonhoven* (Assen 1964) 155 (1354).
9. NA, AGB inv.nr. 1 f.181 dd. febr. 14.
10. NA, Nassause Domeinen Anna van Buren inv.nr. 647 charter, vgl. regist. nr. 411.
11. NA, Rekenkamer Rekeningen (Rek.Rek.) inv.nr. 2328 e.v. Eggert pachtte in 1356/'7 de grafelijke botermaat te Schoonhoven en komt

- vanaf 1360 voor op de lijsten met reigerschenken in de Bloise rekeningen als woonachtig te Schoonhoven. Hij was in 1363/'64 schout van deze plaats en overleed in 1374: C. Hoek in *Ons Voorgeslacht* 43 (1988) 137 e.v. en A.A.M. Schmidt-Ernsthausen, Archief van de graven van Blois 1304-1397, 's-Gravenhage 1982) 87 en J.C. Kort in *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 516 nr. 229.
12. J.L. Blonden, 'Het archief van het klooster St. Michiel in Den Hem bij Schoonhoven', *VROA* 48 (1925) I regest nr. 223.
 13. NA, Archief Klooster den Hem inv.nr. 17 (manueel) f.149 nr. 70 en los papiertje als bijl. daarvan in inv.nr. 18.
 14. H. van Berkum, *Beschrijving der stad Schoonhoven* (Gouda 1762) 388 met onjuist Giessen-Nieuwkerk. Daarna bij: H.A. van Duinen, *Het doksaal van de Grote of St. Bartholomeuskerk te Schoonhoven* (Amsterdam 2004) 28. De gegevens van 1514 in gelijktijdig afschrift in: NA, Rek.Registers inv.nr. 655 bis f.42.
 15. NA, Rek.Rek. inv.nr. 3542 f.42 (zgn. Turkenheffing met aanslag van 6s. 10d.ob).
 16. Te wijzen valt nog op de ook heden nog aanwezige Mariaklok uit 1416 in de kerk. Opschrift: 'Maria mater domini me fecit magister Georgius anno domini nostri mcccc.xvi': C.L. van Groningen, *De Krimpenerwaard* (Zeist/Zwolle 1995) 182.
 17. Deze nogal verwarrende (en bij aanvragen onhandige) aanduiding waarbij één archiefstuk meerdere nummers heeft (vaker voorkomend in de oude inventaris, vergelijk met name inv.nr. 1129) is sinds kort na het in de computer invoeren van de inventaris opgeheven: alleen inv.nr. 1298 bestaat nog.
 18. K. Goudriaan, in: P. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 205-207.
 19. Hendrick Niehoff kwam uit Den Bosch en bouwde in 1556-'58 na de grote kerkbrand ook een orgel in Gouda: *Duizend jaar Gouda*, p.237. Oksaal zie: Van Duinen, *Het Doksaal*, 21 e.v., die overigens niet bekend is met de grote brand van 1557 in het Karmelietenconvent, waarbij ook de kerk verloren ging: zie mijn art. in *HEK* 35 (2011) 45-46. Zowel de brand als het oksaal daar zijn toe te voegen aan: A. Jacobs (ed.), *Monasticon Carmelitanum Neerlandicum* (2011) 474-511: 'Schoonhoven 1344-1578. O.L. Vrouw'. 1556: C.C.J. Lans, Privileges enz. Krimpenerwaard (typoscript, eigen uitg.) nr.771: aantekeningen tussen magistraatslijsten (vgl. ook de nrs. 759 en 769 dd. 1560/'63).
 20. Op de westhoek van de Koestraat bij het Gat van de Haven om de hoek van de Vrouwenpoort; overigens in meer steden een bekende huisnaam.
 21. OAS inv.nr. 1299, vgl. regestenlijst C.R. Schoute. Toe te voegen is oa. de bepaling dat uitgezonderd zijn 25s. die dat 'eerwaardighe heylige sacrament' in Schoonhoven daarop heeft.
 22. OAS inv.nr. 861m: charter, vgl. regestenlijst C.R. Schoute, vergelijk ook OAS inv.nr. 855 dd. 1530. 1592: OAS inv.nr. 2397.
 23. NA, Staten van Holland (StvH) voor 1572 inv.nr. 1431 f.21v.
 24. OAS inv.nr. 1299a, vgl. regestenlijst C.R. Schoute.
 25. Met dank aan Rene Kappers voor een foto van dit charter.
 26. NA, StvH voor 1572 inv.nr. 1431 f.1.
 27. Goudriaan, *Gilden in Gouda*, 43.
 28. In 1486 werd door de burgemeesters besloten de 'ommeganck ende die carmisse' op één dag te houden: OAS inv.nr. 1129 f.91v.
 29. K. Goudriaan e.a., *Catalogus De Gilden in Gouda* (Gouda/Zwolle 1996) 63. Voor Delft: G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (diss. Amsterdam 1992) par. 4.2.3.
 30. In 1493/'94 is het de prior van de Karmelieten die 5 stuiver betaald krijgt door de Duitse Orde omdat hij de passie gepreekt heeft in onze kerk: ARDOU inv.nr. 2612.
 31. Een orgel in de kerk is al bekend uit 1421. In 1444 kreeg de organist jaarlijks 7 arnoldus gl. van de tresoriers voor het spelen op apostel- en hoogtijdagen (niet 12gl. zoals bij Van Duinen, *Het Doksaal*, 31.): OAS inv.nr. 1129 f.21v en 41. Het is natuurlijk ook mogelijk dat er een eigen klein gilde-orgel was, zoals in Gouda.
 32. ARDOU inv.nr. 2612.
 33. Goudriaan, in *Duizend jaar Gouda*, 187. De rector van de school in Schoonhoven wordt al in 1325 genoemd: ARDOU inv.nr. 2615: manueel achterin, latijnse regeling door de cureit aangaande de eeuwige memories van de kerk.
 34. R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht/Antwerpen 1954) 352.
 35. Oorkonde 1399: AGH inv.nr. 400 (reg. Blois XV) f.64 dd. 18 oktober.
 36. In Rotterdam wordt in 1449 gesproken van de koorgezellen van de memorie van de parochiekerk, ofwel een koor van zangers ook wel memoristen genaamd: H. ten Boom, 'Kerk, samenleving, geestelijkheid en eredienst tot 1572', in: F.A. van Lieburg e.a. (red.), *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote kerk van Rotterdam* (Rotterdam 1996) 120.
 37. ARDOU inv.nr. 335.
 38. SAMH, Klooster den Hem voorl. inv.nr. 685 (cartularium) f.15, vgl. P.M. Verhoofstad, *Inventaris der archieven van kerken, kloosters en staties...bisdom Haarlem* (Haarlem 1959) regest nr.274.
 39. ARDOU inv.nr. 2611.
 40. Het Utrechts Archief, Oud Katholieke Kerk Nederland inv.nr. 364.
 41. P. Muilwijk, 'Vijf eeuwen stadsbestuurders van Schoonhoven (1297-1795)', *Gens Nostra* XLIV (1989) 162: naam als: Weynter. Zie aldaar ook voor de overige magistraatsgegevens.
 42. NA, StvH voor 1572 inv.nr. 1431 f.5v/6.
 43. Zie Lans, Privileges Krimpenerwaard nr.766: aantekeningen tussen magistraatslijsten.

René Kappers

De kroon staat er weer op

Koninklijke Erepenning voor 150 jaar verdiensten van de verenigde goud- en zilversmeden in Schoonhoven

‘Het kroontje is van Schoonhoven af’ kopte de voorpagina van de lokale krant *Kontakt* op 7 juli 2009 bij het faillissement van Koninklijke Zilverstad. Maar op 1 december 2012 sprak burgemeester Bonthuis: ‘Het heeft Hare Majesteit behaagd om de Koninklijke Erepenning te verlenen aan het Schoonhovense Goud- en Zilversmidsgilde Gilde St. Eloy’. De Koninklijke kroon ging er weer op. Nu niet op een individueel bedrijf, maar op het collectief.¹ De vereniging bestond 150 jaar.

De Erepenning symboliseerde het respect en de waardering die de Koningin had voor de bijzondere verdiensten van de verenigde Schoonhovense goud- en zilversmeden. Het Gilde St. Eloy, rechtsoptvolger van de Nijverheidsvereniging, kreeg daarmee het recht deze onderscheiding in woord en/of beeld te vermelden.² Een keur van de verdiensten die impliciet aan de verlening ten grondslag lagen wordt in dit artikel geschetst.³



Afb. 1 Voorzitter Jan van Nouhuys ontvangt de Koninklijke Erepenning uit handen van burgemeester André Bonthuis bij het 150-jarig bestaan van de vereniging. Foto Rob Glastra. Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven, 1 december 2012.

De sociaaleconomische verdiensten van de verenigde goud- en zilversmeden

Ongetwijfeld heeft Hare Majesteit meegewogen dat de Nijverheidsvereniging in 1895 de Nijverheidsteekenschool bouwde, die uitgroeide tot de Vakschool Schoonhoven van vandaag, het opleidingsinstituut voor het goud- en zilversmid in Nederland.⁴ Vermoedelijk ook dat de vereniging al vanaf 1862 het tekenonderwijs voor goud- en zilversmeden in Schoonhoven ter hand nam voor ‘het bevorderen van het aankweken van schoonheidsgevoel en kunstvaardigheid bij de werklieden’. De ‘Commissie der Teekenschool’ organiseerde het onderwijs, contracteerde leraren en subsidieerde de lessen aan minder vermogende leerlingen.⁵

Waarschijnlijk speelde bij de weging ook mee dat de Nijverheidsvereniging in 1863 een sociaal fonds stichtte met de poëtische naam ‘Tot Hulp in Lijden’. Dat fonds vormde tot ver in de 20ste eeuw het belangrijkste sociaaleconomische vangnet van de Zilverstad. Bij ziekte kregen vakbroeders, gezellen en knechten een uitkering. Zo ook hun weduwe in geval van overlijden. Toen het vermogen van het fonds Tot Hulp in Lijden in 1882 voldoende gegroeid was kon het ook pensioenuitkeringen gaan doen aan bejaarde goud- en zilversmeden en medewerkers die niet meer in

staat waren te werken.⁶

Bij de Koninklijke Erepenning heeft vermoedelijk niet meegespeeld dat de bestuursleden in-spé al tussen 1852 en 1859 samenwerkten en de zorg voor hun wezen organiseerden. Toch zou ook dit sociaal instituut voor Schoonhoven van langdurig en bijzonder belang blijken. De goud- en zilversmeden speelden daarbij een hoofdrol.⁷ In 1859 nam bij het Weeshuis in Schoonhoven een geheel nieuw bestuur - onder voorzitterschap van de zilversmid Gerrit van Ewijk - het heft in handen. De overige nieuwe regenten waren allen ook goud- of zilversmid. De dames regentessen waren de

echtgenoten van deze goud- en zilversmeden.⁸

De nieuwbouw in 1863 van het Weeshuis was eigenlijk een aangelegenheid van goud- en zilversmidfamilies. De aannemende bouwvakkers waren allen familie van de besturende goud- en zilversmeden.⁹ Tot het midden van de 20e eeuw domineerden de goud- en zilversmeden in alle functies van het weeshuisbestuur. Tussen 1859 en 1940 waren goud- en zilversmeden acht van de veertien (57%) bestuursperioden voorzitter. In het geheel bekleedden 31 van de 59 (52%) bestuursperioden goud- en zilversmeden een bestuursfunctie. In deze ruim 60-jarige periode werden 64 wezen onder hun verantwoordelijkheid gesteld.¹⁰

Synergie

Het geheel bleek meer dan de som der delen. De financiering van een eigen schoolgebouw in 1895 werd voor het grootste deel gedaan met een hypotheek van fl. 4.000 verstrekt tegen 4% rente door het fonds Tot Hulp in Lijden. Actieve leden van de Nijverheidsvereniging namen verder 32 obligaties van fl. 100 tegen 3,5% om het restant grotendeels te financieren, want de bouw kostte uiteindelijk fl. 7.696,29. Vanaf 1916 werd de school, inmiddels Vak- en Teekenschool, uitgebreid met leraren en lokalen. De school werd



Afb. 3 Gereformeerd Weeshuis met weesouders en weeskinderen ervoor geposteerd, omstreeks 1905-1907. Onbekende fotograaf. Uitgave Boekhandel van Nooten, Schoonhoven, serienr. 455. Ansichtkaart. Om onbekende reden bestaat het rechterdeel van de kaart uit een witte balk.

geherfinancierd: Tot Hulp in Lijden verstrekt hiervoor in 1918 een nieuwe hypotheek van fl. 15.000 tegen 5% rente. Het 'ziekenfonds' bleek een belangrijke secundaire arbeidsvoorwaarde te zijn. Het landelijke vakblad St. Eloy meldde althans:

Wel zijn de arbeidslonen te Schoonhoven misschien lager dan op andere plaatsen, maar nergens voorzeker wordt door de meesters meer deelneming getoond in het lot hunner ondergeschikten. En dat deze deelneming geene ziekelijke filantropie is, blijkt o.a. uit de inrichting 'Hulp in Lijden' (...) Het is een opmerkelijk verschijnsel dat wij in de steden waar ons vak beduidend vertegenwoordigd is, zeldzaam een Schoonhovensche vakman aantreffen, en mogt er een het beproeven zich elders een meester te kiezen, dan duurt het niet lang of hij keert naar Schoonhoven terug, niettegenstaande de kleinere weeklonen.¹¹

Naast het sociaal vermogen van het Weeshuis -de zorg voor wezen- moet het financieel vermogen een niet onaanzienlijk machtsmiddel in de kleine stad Schoonhoven zijn geweest.¹² Het vermogen was aanzienlijk. In 1860 bedroeg dit circa fl. 60.000 en groeide tot circa fl. 88.000 in 1900 en verder gestaag tot fl. 109.050 in 1939. Het was



Afb. 4 Vak- en Teekenschool aan het Doelenplein, rechts naast de Rijkskweekschool. Later is het adres Jan Kortlandstraat. Situatie na de uitbreiding en verbouwing van 1918. Onbekende fotograaf. Ansichtkaart.

belegd in staatsleningen, leningen aan de gemeente, aan de Grote Kerk en aan lokale maatschappelijke instellingen zoals De Doelen. De inkomsten hieruit beliepen in die perioden gemiddeld tussen de fl. 1.800 en fl. 2.400 per jaar. Batige saldi boven 30% van de jaarinkomsten werden regelmatig herbelegd.¹³

Met deze samenwerking binnen het Weeshuisbestuur vóór en na de oprichting van de Nijverheidsvereniging hadden de leidinggevende goud- en zilversmeden dus niet alleen de zorg voor 'hun' wezen geregeld, maar zich ook toegang verschaft tot een aanzienlijk vermogen dat voor een belangrijk deel 'stedelijk' werd belegd. Zo gezien mag deze samenwerking van goud- en zilversmeden ook wel tot hun verdiensten worden gerekend.

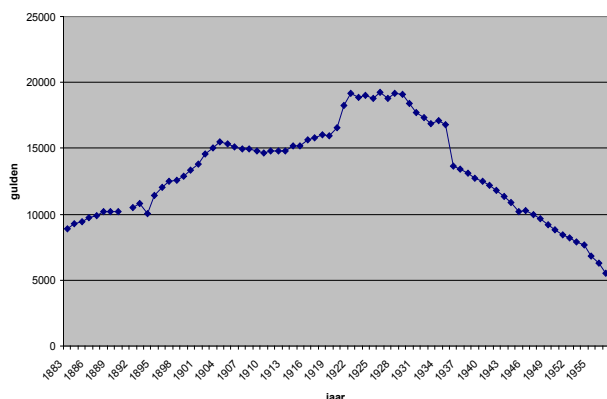
Educatieve en sociaaleconomische taken uit handen

In de tweede helft van de 19de eeuw werd tekenonderwijs steeds verder nationaal georganiseerd. De trits Rijksacademie, Tekenacademies en Tekenscholen moest voor de uiteindelijke uitvoering zorg dragen.¹⁴ De Tekenschool van de Nijverheidsvereniging werd echter met de uitbreidingen na 1916 financieel een maatje te groot voor de vereniging. In 1920 werd daarom de school met gebouw en alle bezittingen ter waarde van fl. 50.000 'overgedaan' aan het Rijk. Het Rijk zou daarbij de hypotheecaire schuld aflossen en accepteerde het beding dat de school altijd te Schoonhoven gevestigd zou blijven.¹⁵



Afb. 5 Teekenschool aan het Doelenplein. Situatie na de opening in 1896. Onbekende fotograaf. Ansichtkaart.

Grafiek 1 Vermogen 'Tot Hulp in Lijden' 1883 - 1957



Afb. 6 De ontwikkeling van het vermogen van 'Tot Hulp in Lijden' over 1883-1957. R. Kappers, Schoonhoven Zilverstad, cursus Schoonhovologie november 2013. Bron: Collectie Rikkoert Schoonhovens Edelambachtshuys, Rekeningenboek Tot Hulp in Lijden.

Nationale ontwikkelingen maakten in de 20e eeuw de lokale sociaaleconomische voorzieningen van de verenigde goud- en zilversmeden in de Zilverstad overbodig. De komst van de Rijksziektewet per 1 maart 1930 maakte een einde aan de ziekenfondsfunctie van Tot Hulp in Lijden. Er werd een overgangsregeling in het leven geroepen voor hen die buiten de werkingssfeer van de nieuwe wet zouden vallen of voor hen die een aanvullende verzekering wensten.¹⁶

'Vader Drees' maakte met de invoering van de AOW in 1957 een einde aan de laatste functie van Tot Hulp in Lijden. Door het verminderen na 1930 van de inkomsten via de ziekengeldpremie en de toename der pensioenuitgaven was het vermogen van Tot Hulp in Lijden inmiddels geslonken tot fl. 5.500. Uiteindelijk - naar het zich laat aanzien - ontvingen de negen gepensioneerden van toen en de nog werkende leden in 1957 ieder een slotuitkering al naar gelang ieders historische bijdrage. Toen was het geld op en Tot Hulp in Lijden werd geliquideerd.¹⁷

Ook het 'instituut' weeshuis werd landelijk aangepakt. De laatste wees vertrok in 1939 uit het Schoonhovense weeshuis. De Algemene Bijstandswet maakte in 1965 definitief een einde aan het weeshuis in Nederland.¹⁸

Andere verdiensten: het bevorderen van Nijverheidsbelangen

In de statuten staat ook als doelstelling genoemd het bevorderen van de nijverheidsbelangen van de afzonderlijke leden, zowel als van het collectief. Er is helaas geen notulenboek van het bestuur van de Nijverheidsvereniging bewaard gebleven. Voor de nijverheidsbelangen die in de afgelopen 150 jaar werden bevorderd, zijn we daarom naast varia in het archief van de Nijverheidsvereniging afhankelijk van secundaire bronnen zoals de *Schoonhovensche Courant*, andere dagbladen, periodieken en manuscripten in collecties en archieven.¹⁹ Het beeld dat hieruit ontstond geven we hieronder weer.

Bijscholing

Bijscholing deed de Nijverheidsvereniging in de vorm van het organiseren van lezingen en het onderhouden van abonnementen op tijdschriften over het vak en de ontwikkeling van de techniek. Verspreiding gebeurde door rondzending en vanaf 1936 via de leestafel in het eigen lokaal in het Doelenhuis.²⁰ Lezingen werden

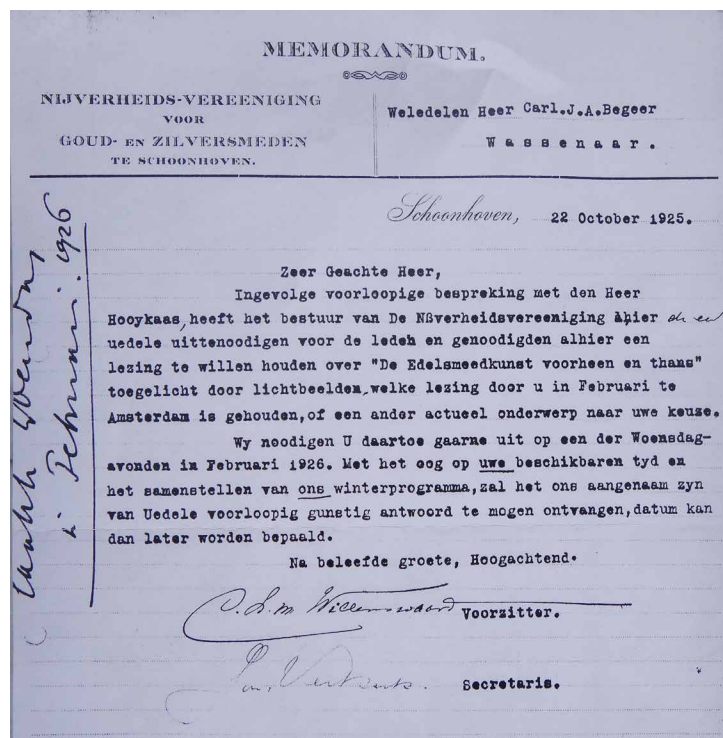
met regelmaat aangekondigd in de *Schoonhovensche Courant*. In de 20ste eeuw organiseerde de vereniging diverse malen excursies naar de belangrijke Amsterdamse toeleverancier Drijfhout & Zn. Hier werd onder meer kennis genomen van de nieuwste productiemethoden van plaat en draad als ook van fijn goud en zilver in baren en granules.

Stakingen

Er werd door de Nijverheidsvereniging bemiddeld bij de eerste staking ooit in Schoonhoven: de 'grève' van 1872. De *Schoonhovensche Courant* van zondag 17 maart 1872 schreef:

Een ongewoon verschijnsel was het laatstleden Dinsdag dat een aantal goud- en zilversmidgezellen in plaats van op het gewone morgenuur aan het werk te gaan in een rustige groep een wandeling langs de straten ondernam (...) de geest van *strike*, *grève* of werkstaking was doorgedrongen (...) een groep van 50 á 60 mannen en jongens hadden hunne patroons midden in de drukte laten zitten en eischten meer weekloon.

De Nijverheidsvereniging liet via een advertentie in dezelfde krant weten dat zij erover vergaderd had en dat een nader gezamenlijk beraad gewenst was. Na een druk bezochte ledenvergadering en het advies van een ingestelde commissie berichtte de krant op 14 april dat 'Door de gezamenlijke fabrikanten in goud en zilver alhier is besloten de weeklonen der gezellen met 15 percent te verhoogen, in te gaan met Mei eerstkomende'.²¹



Afb. 7 Uitnodiging op 22 oktober 1925 van het bestuur der Nijverheidsvereniging aan Carl J. A. Begeer voor het houden van een lezing. In de marge 'Laatste Woensdag in Februari 1926' vermoedelijk het handschrift van C. J. A. Begeer. Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven, Kenniscentrum, archief C. J. A. Begeer. Met dank aan mw. G. Jager.

In 1920 was de vereniging minder succesvol bij een staking om meer loon. Ringenfabrikant Van der Waal aan de Spoorstraat deed de deur dicht en loste zo het probleem zelf op.²²

De Nijverheidsvereniging werd partij bij het 'Landelijk Contract van de Algemene Bond van Goud- en Zilversmeden' in Nederland. De minimumlonen behoorden in Schoonhoven in 1914 tot de laagste in Nederland. In zilver 23 cent per dag tegen 25 cent in Rotterdam; in goud ook 25 cent tegen 30 cent in Amsterdam, Haarlem en Hoorn.²³

Collectieve inkoop

Op het gebied van inkoop werd in 1876 de macht van de lokale gasfabrikant annex cokes-monopolist gebroken. De lokale man vroeg 65 cent; de Nijverheidsvereniging regelde cokes uit Rotterdam voor 38 cent.²⁴ Cokes en houtskool zijn vanwege hun fysische eigenschappen - het ontbreken van zwavel en een reducerende vlam - de onmisbare brandstof voor zilversmidovens (vooral bij gieten). Het belang van het bouwen van een gemeentelijke gasfabriek annex cokesleverancier in Schoonhoven werd met deze kwestie onderstreept. De gemeentelijke gasfabriek (en cokes-leverancier!) opende in 1896.²⁵



Afb. 8 Watertoren en Gemeentelijke gasfabriek. Onbekende fotograaf. Omstreeks 1907. Uitgave Boekhandel De Gruijter, Schoonhoven. Gekleurde ansichtkaart.

Voor inkoop van pletmolens in het buitenland werd door de Nijverheidsvereniging in 1876 bij de minister geijverd om de importtarieven van 5% (voor gereedschappen) te verlagen naar 1% (fabriekswerktuigen in goud- en zilverbabrieken).²⁶

De crisis te lijf

De vereniging trachtte de crisis van de jaren dertig te bezweren door te pleiten voor het in de handel brengen van een lager gehalte zilver, 240/000, en het oprichten van een collectieve smelterij en pletterij voor zilver van dergelijk gehalte in Schoonhoven. Naast de daling van de kostprijs van het product werd hier tevens mee beoogd GEEN BELASTING (sic in hoofdletters) meer te hoeven betalen op het zilver.²⁷ Het lagere gehalte kwam er, maar de waarborgbelasting en stempelning bleef.²⁸

Waarborgperikelen

Het bestaan van een Kantoor van de Waarborg in Schoonhoven was voor de kostprijsbewuste Schoonhovense fabrikanten van levensbelang. Snelle afhandeling, lage logistieke kosten en enige



Afb. 9 Opening van de dependance van Waarborg Holland aan de Kivietsbloem 2 te Schoonhoven door burgemeester mw Wassenberg op Nationale Zilverdag 9 juni 2003 (onbekende fotograaf). De burgemeester kreeg daarbij een zilveren sleutel van de Waarborg aangeboden. Naast mw. Wassenberg de heer Niehof, directeur Waarborg Holland.

'invloed' op het keuren zorgden mede voor lage prijzen: hét wapen van de Schoonhovense zilverindustrie. Het dreigende verdwijnen van de Waarborg wegens centralisatie en privatisering begin jaren 1980 bracht de Nijverheidsvereniging voor dit onderwerp weer op de been. Onder druk van de vereniging werd het kantoor Schoonhoven op 1 juli 1984 voortgezet als dependance van Kantoor Rotterdam. Op 7 mei 1985 werd verhuisd naar een vleugel van de zilverbabriek H.Hooijkaas aan de Korte Dijk. Het praktische succes was echter slechts uitstel van executie. Op 1 maart 1987 verhuisde de Waarborg naar Gouda als geprivatiseerde onderneming Waarborg Holland.³¹

Opnieuw door acties van (nu) het Gilde St. Eloy werd op 9 juni 2003 weer een dependance in Schoonhoven geopend; nu aan de Kivietsbloem.³² De nog resterende zilverindustrie van Schoonhoven kon samen met de 'nieuwe' ambachtelijk werkende zilverkunstenaars echter onvoldoende aanbod genereren. Het failliet van Koninklijke Zilverstad in 2009 gaf het laatste zetje. In 2013 sloot ook deze dependance zijn loket. De goud- en zilversmeden moesten met hun werk toch weer naar Gouda.



Afb. 10 Onderdelen van brilmonturen zoals geproduceerd in de periode 1943-1945 bij de Zilverfabriek H.Hooijkaas. Foto R. Kappers. Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven, tentoonstelling 'Hooijkaas, Schoonhovens zilver in ambacht en serie, 1874-2008', 27 feb tot 6 juni 2011.

De Tweede Wereldoorlog

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd de Schoonhovense goud- en zilverindustrie ingezet voor de productie van medische en optische producten en instrumenten. De Nijverheidsvereniging en haar voorzitter Willem Hooijkaas speelden een cruciale rol.²⁹ Daardoor voorkwam men dat deze 'metaalindustrie' werd ingelijfd ten behoeve van de Duitse wapenindustrie.

De collega-zilverindustrie in Pforzheim werd wel ingezet als oorlogsindustrie. Het werd vervolgens door de geallieerden gedacht een centrum te zijn van de fabricage van precisie-instrumenten voor de oorlogvoering: *almost every house in this town centre is a small workshop*. Een Engels bombardement op 23 februari 1945 vernietigde Pforzheim als Duitse 'Schmuckstadt' volkomen.³⁰

Propaganda: Schoonhoven 'Zilverstad' sinds 16 november 1914

'Schoonhoven Zilverstad' is een betiteling die voor het eerst opdook in de landelijke pers in 1914. De nieuwe spoorlijn Schoonhoven-Gouda werd toen feestelijk geopend. Burgemeester Van Sloten kreeg van de Nijverheidsvereniging bij die gelegenheid een nieuwe ambtsketen ten geschenke. Wie precies de 'branding' op gang bracht is niet bekend, maar feit is dat in de landelijke pers het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 16 november 1914, in het verslag van deze gebeurtenis, voor het eerst de term 'Schoonhoven, de Zilverstad' gebruikte. Daarna duurde het tot 22 juni 1925 toen het scheefzakken van de toren van de Grote Kerk de aanduiding van Schoonhoven als 'de oude Zilverstad' deze titel nieuw leven inblies in een reeks artikelen in landelijke dag- en weekbladen.³³ Daarna was de titel 'Zilverstad' gevestigd.

De oudst bekende collectieve propaganda-activiteit van de Nijverheidsvereniging is de optocht in 1874 ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van koning Willem III.³⁴ Voor de



Afb. 11 Het vaandel St. Eloy, voor het eerst gebruikt in 1874 bij een optocht; de oudst bekende collectieve 'propaganda' van de Nijverheidsvereniging (later het Gilde St. Eloy). Beeld na de restauratie van 2009. De oorspronkelijke blauwe kleur is onder invloed van zonlicht verloren gegaan. Foto Rob Glastra. Afmetingen vaandel ca. 1 x 1,5 m exclusief standaard. Thans geëxposeerd in Museumgalerij Rikkoert Schoonhovens Edelambachtshuys.

bevolking van Schoonhoven werd op praalwagens het totale vak uitgebeeld en actief gedemonstreerd. Medewerkers van goudsmid Nicolaas Kooiman zaten achter hun stavelij op de praalwagen te werken.

Het nieuwe vaandel St.Eloy was het stralend middelpunt. De jubilerende koning werd een gouden penning aangeboden die in zilver ook voor het publiek te koop was. Penning en praalwagens stonden een weekend lang te pronk in de stad.³⁵

Met regelmaat werd daarna aan propaganda-activiteiten deelgenomen. Onder meer werd in 1933 in samenwerking met de Gemeente fors uitpakket op de najaar tentoonstelling van de Jaarbeurs. Architect Died Visser ontwierp een 'ruime en fraaie' stand die door timmerman De Lange gebouwd werd.³⁶

In 1942 zag de film 'De Goud- en Zilverindustrie' het licht. Op 24 maart was de première in de zaal van het Nutsgebouw te Schoonhoven in aanwezigheid van de leden van de Nijverheidsvereniging, hun dames, alle gezellen en het personeel en leerlingen der Rijksvakschool. Er werd gewezen op de grote betekenis van de film voor 'onze industrie' omdat het Schoonhovens product er nog meer



Afb 12 De ruime en fraaie stand van Schoonhoven op de Jaarbeurs te Utrecht. Foto Niestadt. Utrecht 7-15 september 1933. Bron: SAMH, collectie Van Willenswaard.

naam en bekendheid door zal verwerven.³⁷

Gegeven de hoofddoelstelling van het nieuwe Gilde St. Eloy, 'het bevorderen van de producten van leden', organiseerde het gilde in en na 1989 drie maal een 'mini-beurs' op de bovenverdieping, de showroom, van Hooijkaas. Tussen 1992 en 1996 werd twee maal per jaar een nieuwsbrief uitgegeven gericht op juweliërs en grossiers, *Het St. Eloy Journaal*.³⁸ Van groter belang echter was de nieuwe koers die door het Gilde werd ingeslagen. Men richtte zich voortaan in toenemende mate op het publiek, dus rechtstreeks op de consument, terwijl de Nijverheidsvereniging de propaganda altijd gericht had op de groothandel en juweliërs.

Het Edelambachtshuys

In 1952 werd het 'Edelambachtshuys' opgericht teneinde toeristen en andere vreemdelingen voor te lichten over de producten van de industrie in Schoonhoven: zilver, plateel en glas. De Nijverheidsvereniging was een van de initiatiefnemers en leverde een lid van het eigen bestuur voor de Stichting Edelambachtshuys Schoonhoven.³⁹ Het Edelambachtshuys werd op 4 juli 1952 onder grote belangstelling voor het eerst geopend door mr L.A. Kesper, Commissaris der Koningin in Zuid-Holland.

De Nijverheidsvereniging zag in deze tentoonstellingsruimte een oplossing voor het toenemende probleem van toeristische bezoekers in de zilverfabrieken. Gezamenlijk probeerde men 'het vreemdelingenverkeer' te bevorderen en meer dan gewone bekendheid aan de producten te geven.⁴⁰ De fabrikanten leverden de te exposeren producten in het Edelambachtshuys alsmede medewerkers voor het geven van demonstraties. De leden-winkeliers droegen zorg voor de verkoop van de producten 'en detail' ofwel aan de consument want dat mochten de fabrikanten niet.

Het Edelambachtshuys was slechts geopend tijdens het toeristenseizoen; statutair vastgelegd, van 15 april tot 15 oktober. Daardoor was er elk jaar weer een opening. Men probeerde hiermee voor Schoonhoven de landelijke pers te halen door telkens

hoogwaardigheidsbekleders deze openingen te laten verrichten. Op 1 april 1953 was het de staatssecretaris van Economische Zaken dr. G.M.J. Veldkamp die de opening verrichtte. In 1955 de heer Goldsmeding voorzitter van de landelijke koepel, de Federatie Goud en Zilver. Absoluut publicitair hoogtepunt bij de start van het seizoen was het bezoek dat koningin Juliana op 21 mei 1958 bracht aan het Edelambachtshuys als onderdeel van haar bezoek aan de Krimpenerwaard. Schoonhoven stond als 'Zilverstad' koninklijk volop in de belangstelling.

Verder werd de belangstelling voor Schoonhoven gewekt door een nieuwe Vereniging Voor Vreemdelingenverkeer, VVV, die op 24 april 1952 werd opgericht. Ook dit initiatief werd door de Nijverheidsvereniging ondersteund.⁴¹

Het Zilvermuseum

De Nijverheidsvereniging beijverde zich al vroeg voor het oprichten van een 'Nederlandsch Zilvermuseum'. De *NRC* van 12 januari 1936 wist te melden dat het museum er nu eindelijk zou komen en gehuisvest zou worden in het Doelenhuis waaruit het kantongerecht recent vertrokken was. De *Schoonhovense Courant* stelde de commissie van de Nijverheidsvereniging voor die de verzameling van voorwerpen ter hand zou nemen. Crisis en oorlogstijd verhinderden vermoedelijk de uitvoering van dit plan want in 1938 startte het museum als Waarborgmuseum in Utrecht. Pas in 1978 kreeg het initiatief echt gestalte in de voormalige Havenkazerne van Schoonhoven.⁴²

De klant moet naar de Zilverstad

Midden jaren '80 werd duidelijk dat het traditionele Schoonhovense zilver en ook de klassieke wijze van distributie - via groothandel, grossier en juwelier/detailist - geen stand zou houden. De productie van gouden en zilveren voorwerpen en sieraden had zich definitief naar 'lage-lonen-landen' verplaatst. De klant moest voortaan zelf naar de Zilverstad! En de Zilverstad moest een ander assortiment



Afb. 13 Opening van het Edelambachtshuys te Schoonhoven door mr. L.A. Kesper op 4 juli 1952. Foto Anfoto, Amsterdam, nr. 1052-2677, detail; bewerking door de auteur. V.l.n.r. Gerrit Hooijkaas voorzitter Nijverheidsvereniging, mr. L.A. Kesper, [voorgond] Gerrit Jan van den Bergh jr., Herbert Hooijkaas, mw. Kesper, [achtergrond] NN, burgemeester J. Aten, M.L. Deerenberg, wethouder A.C.A. Deerenberg, P. van Alphen; de overigen onbekend. Historische Vereniging Schoonhoven, collectie J.C. Voorsluijs.



Afb 14 Nationale Zilverdag 9 juni 2003, met een record aantal van 31.000 bezoekers, 117 exposanten, zes tentoonstellingen en Open Dag bij de Vakschool Schoonhoven. Overzicht over de Haven westzijde. Foto Studio Niestadt Schoonhoven.

aanbieden. Een enthousiaste jonge garde goud- en zilversmeden en ‘moderne’ fabrikanten sloegen deze nieuwe marketingweg in. Een deel van de goud- en zilversmeden vond de weg naar de ‘vrije kunst’ met zilver als expressiemiddel. Een ander deel maakte voortaan artistieke sieraden in particuliere opdracht of kleine oplage.

De publieksgerichte strategie leidde ook tot de nieuwe naam van de vereniging. In de ledenvergadering van 4 februari 1988 werd de nieuwe naam ‘Schoonhovens Goud- en Zilversmidsgilde St.Eloy’ aangenomen. Op ‘Schrikkeldag’ 29 februari 1988 werd de naam bij de notaris geformaliseerd.⁴³ Statutaire doelstelling werd ‘het bevorderen van de verkoop van producten van leden’. Sint Eloy en leden zetten zich daarna verder in voor allerlei publieksgerichte initiatieven: van Zilverdag tot Zilvernacht, van Noviteitenshow en Meesterstukken tot de Eresleutel van de Zilverstad.

Tenslotte, de bijzondere verdiensten voor het kroontje

De Nijverheidsvereniging alias het Gilde St.Eloy heeft zich in 150 jaar gericht op het oplossen van een reeks ‘problemen’ die ingegeven en door de tijdgeest en omstandigheden. Eerst van educatieve en sociaaleconomische aard, later van ‘propagandistische’ aard. De vereniging is, naast en met de individuele leden, ondernemend geweest.

De vereniging was actief en vernieuwend op sociaal, economisch, technologisch, ecologisch en politiek gebied. Onderwijs, zorg voor elkaar, sociale voorzieningen en collectieve materiële belangen, kenmerkten het gevoerde beleid van de Nijverheidsvereniging tot en met de tweede wereldoorlog. Landelijke educatieve en sociaaleconomische wetgeving verving de noodzaak om deze activiteiten lokaal te doen terwijl ook in dit kader ‘de school’ met name om financiële redenen aan het Rijk werd overgedaan.

De Nijverheidsvereniging is zich voor het behartigen van de nijverheidsbelangen van de leden, vanaf 1874 in toenemende mate gaan bezighouden met ‘collectieve propaganda’. Deze impliciete beleidsdoelstelling was na 1957 het enig overgebleven nijverheidsbelang van alle leden. Deze impliciete nieuwe kern werd de statutaire hoofddoelstelling van het huidige Gilde St. Eloy: ‘het bevorderen van de verkoop van producten van leden’. Voortaan met een kroon erop, voor alle leden.



Afb. 15 Koninklijke Erepenning, verleend in 2012 door Koningin Beatrix bij het 150-jarig bestaan aan het Schoonhovens Goud- en Zilversmidsgilde St.Eloy, voorheen de Nijverheidsvereniging. De vereniging is gerechtigd deze Erepenning in woord en geschrift te voeren.

Noten

1. Naast Koninklijke Zilverstad BV was in de 19de en 20ste eeuw aan drie andere goud- en zilverbedrijven een koninklijk predicaat verleend: hofleverancier werden de firma's Niekerk, Greup en Rikkoert; R. Kappers, 'Hofleveranciers in Schoonhoven', *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* (hierna HEK) 4 (2008) 151-161.
2. <https://www.koninklijkhuis.nl/encyclopedie/monarchie/onderscheidingen/koninklijke-erepenning>. Geraadpleegd 2011; R. Kappers, '150 jaar Gilde St. Eloy alias de Nijverheidsvereniging: feest in 2012!', *Het leven in Schoonhoven* (hierna LiS) 4 (2011) 86-90; Geannoteerde versie: www.HistorischeVerenigingSchoonhoven.nl, Publicaties.
3. De verdiensten van de Nijverheidsvereniging, later Gilde St. Eloy, werden door het bestuur van de vereniging onder voorzitterschap van Mees (M.C.) Herens naar voren gebracht in het verzoek voor een Koninklijke onderscheiding aan het Gemeentebestuur; eerste bezoek aan de gemeente op 14 april 2011. De historische bijlagen bij dit verzoek werden verzorgd door de auteur van dit artikel. Helaas heeft Mees de uitreiking van de Koninklijke Erepenning niet meer mogen meemaken. Hij overleed op 8 augustus 2012 in Schoonhoven.
4. M. van Baarsel, *Een eeuw Vakschool. Geschiedenis van de vakschool voor goud- en zilvermeden en horlogemakers in Schoonhoven* (Schoonhoven, 1995).
5. R. Kappers, 'Tekenonderwijs voor 1896 op initiatief van de Nijverheidsvereniging voor goud- en zilvermeden in Schoonhoven' in: J-P van Rijen (red.), *De Stavelij jaarboek* (Nijmegen 2003) 61-68.
6. R. Kappers, 'Tot Hulp in Lijden op zoek naar zekerheid voor zilvermeden', *Het Leven in Schoonhoven* (hierna LiS) 9 (2011) 241-243.
7. H. van der Molen, *Ordentlyck, stil ende manierlyck. Het Schoonhovense weeshuis 1581-1940* (Rotterdam 2000).
8. R. Kappers, 'De Nijverheidsvereniging van Goud- en Zilvermeden in Schoonhoven. Oprichting, doel en draagvlak. Bestuurders en eerste leden', *Zilvercahier* III (versie 3.2; Schoonhoven 2011) 40-42.
9. Ibidem, 41.
10. Van der Molen, *Ordentlyck*, 291, 307-309.
11. Van Baarsel, *Vakschool*, 17, 43-47; Collectie Rikkoert Edelambachtshuys Schoonhoven (hierna CREAS), Rekening en verantwoording van het ziekenfonds Tot Hulp in Lijden, 1 mei 1882-16 nov 1857 (hierna Rekeningenboek HiL): balans 1 mei 1819.
12. Anoniem, 'De Vereeniging te Schoonhoven', *St. Eloy* 22 (1876/'77) 107.
13. Kappers, *Nijverheidsvereniging*, 42.
14. Van der Molen, *Ordentlyck*, 311-312; Gouda, Streekarchief Midden Holland (hierna SAMH), manuscript, H. van der Molen, 'Het weeshuis van Schoonhoven, deel III, 1800-1940, In de schaduw van de kerk', z.p., z.j. (omstreeks 1995) 375-377.
15. J.A. Martis, *Voor de kunst en voor de nijverheid. Het ontstaan van het kunstonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1990) 167-173, 227.
16. SAMH ac 1028, Collectie Willenswaard, doos CW-7, typoscript, C.L. van Willenswaard, 'De teekenschool', dec 1934, bijlage Verslag over den Cursus 1918-1919, 1-3; Ibidem 4-5, afschrift rekest van de Nijverheidsvereniging aan Hare Majesteit de Koningin, met Memorie van toelichting, 20 mei 1919; Van Baarsel, *Vakschool* 43-47.
17. CREAS, Notulenboek Tot Hulp in Lijden 20 apr 1911 t/m 14 mei 1957 (hierna Notulenboek HiL), bestuursvergadering 4 februari 1930, algemene ledenvergadering 14 februari 1930.
18. CREAS, Notulenboek HiL: in het notulenboek is als los stuk een (ongetekende) overeenkomst aanwezig waarin tussen bestuur en deelnemers en gepensioneerden een afkoopregeling werd overeengekomen. Op de achterzijde staan aantekeningen over de rechten van diverse personen geschreven. Het notulenboek vertoonde als laatste de notulen van de Bestuursvergadering van 15 mei 1957. Hierin werd een Algemene ledenvergadering aangekondigd op 28 mei 1957. Van deze laatst genoemde vergadering is echter geen spoor gevonden. In het Rekeningenboek HiL is voor de 94ste jaarrekening, 1 mei 1957 tot 16 november 1957 wel een kop aangemaakt door G.J. van den Bergh maar niet van cijfers voorzien. Anoniem, necrologie 'G.J. van den Bergh sr.' *Sch.Crt.* 4 december 1957: hierin wordt gewag gemaakt van het '...juist dezer dagen ...opgeheven ...ziekenfonds ...waarvan hij de penningen beheerde.'
19. H. van der Molen, *Ordentlyck* 329; I. van der Vlis, *Weeshuizen in Nederland. De wisselende gestalten van een weldadig instituut*, Zutphen, 2002.
20. SAMH ac 1030, Archief Nijverheidsvereniging; SAMH ac 1079, Collectie Lugard; SAMH ac 1078, Collectie Willenswaard; SAMH ac 1028, Familiearchief Van Willenswaard; Historische Vereniging Schoonhoven, Collectie Voorsluijs; Schoonhovens goud- en zilvermidsgilde St. Eloy (hierna Gilde St.Eloy), lopend archief van het secretariaat; Particuliere collectie Henk Sauer; Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven, collectie Kenniscentrum.
21. CREAS, *Notulenboek*, bestuursvergadering 3 juni 1936.
22. Anoniem, *Sch.Crt.*, 17, 24, 30 maart, 14 april 1872. SAMH ac 1030, Archief Nijverheidsvereniging, inv. nr. 1, Presentielijsten 1862-1896. Op de vergadering 19 maart 1872 waren 54 leden present terwijl anders de opkomst circa 17 leden bedroeg.
23. C. van Holten, *Schoonhoven in oude ansichten* 2 (herdruk 1989; Zaltbommel 1978), tekst en afb. 58. Anoniem, 'Loonconflict', *LiS* 4 (2011) 106.
24. SAMH ac 1030, Archief Nijverheidsvereniging, inv. nr. 8, correspondentie 1863, 1889, 1895, 1898-1924, uitnodiging vergadering op 16 april 1914 te Amsterdam, bijlage Ontwerp Landelijk Contract.
25. Anoniem, 'De magt der vereeniging', *Sint Eloy* 22 (1876/'77) 103.
26. *Sch. Crt.* 2 okt, 16 okt, 9 nov 1895, 1, 19, 22, 26 feb, 4 april, 20 mei, 13 juni, 1, 4 en 22 juli 1896. Met dank aan Bert van den Boogert voor zijn knipsels.

27. *Sch. Crt.* 6 feb 1876.
28. SAMH ac 1078, Collectie Van Willenswaard, doos CW-4, C.L. van Willenswaard, 'Een plan voor verandering van werkwijze voor de zilverindustrie te Schoonhoven', typoscript (Schoonhoven 21 juni 1934) niet in de inventaris genoemd.
29. C. van Dongen, 'Nederlandse verantwoordelijkheidstekens sinds 1797' (Gouda 1999) 44, 48; R. Kappers, 'Een antieke zilveren gildelepel voor 100 euro: gehalte 250/000', *LiS* 4 (2011) 100-101.
30. T. Hooijkaas-van Leeuwen, *Hooijkaas, Schoonhovens zilver in ambacht en serie, 1874-2008* (Zwolle/Schoonhoven 2011) 23-28.
31. W. Pieper, *Die Geschichte der Pforzheimer Schmuckindustrie. Ein Beitrag zur Geschichte des Nordschwarzwaldes* (Pforzheim 1989) 252-256; Anoniem, 'Bombing of Pforzheim in World War II', <http://www.en.wikipedia.org>. Geraadpleegd 11 feb 2014.
32. R. Kappers, 'De keurkamers van Schoonhoven, 1705-2003. Waar stonden ze en hoe zagen ze er uit?' *HEK* 4 (2007) 108-120.
33. Kappers, 'Keurkamers', 108-120.
34. <http://www.kranten.delpher.nl> (voorheen www.kranten.kb.nl), periode 1-1-1900 t/m 31-12-1925, zoekterm Schoonhoven, zoekterm zilverstad. Eerste en enige vermelding Rotterdamsch Nieuwsblad 16 november 1914. Volgende vermeldingen Gooi- en Eemlander, Het Centrum, Nieuwe Rotterdamsche Courant en Het Vaderland, 22 juni 1925. Geraadpleegd medio 2013 en 11 feb 2014.
35. C.B.M. van Riel, *Identiteit en imago. Een inleiding in de corporate communication* (Schoonhoven 1992) 1-14; W. Schreurs, Collectieve reclame in Nederland (Leiden/Antwerpen 1991) 81-88. In dit artikel gebruiken wij de term 'propaganda' voor alle marketingcommunicatie zowel als concerncommunicatie van de vereniging.
36. *Sch. Crt.* 25 april, 19 mei 1874; R. Kappers, 'Vaandel en penning voor 'zilveren' Koning Willem III' *LiS* 11 (2011) 289-291.
37. SAMH ac 1078, Collectie Willenswaard, doos nr. CW-7/3 nr.4, typoscript, C.L. van Willenswaard, 'De ruime en fraaie stand van Gemeente Schoonhoven op de Najaarsbeurs te Utrecht gehouden van 7 tot 15 september 1933' (Schoonhoven 1935).
38. *Sch. Crt.* 25 maart 1942.
39. Met dank aan Henk Sauer te Schoonhoven, voor het beschikbaar stellen van zijn exemplaren van St. Eloy Journaal.
40. Historische Vereniging Schoonhoven, Collectie Voorsluijs, statuten Stichting Edelambachtshuys (Schoonhoven 20 juni 1952).
41. Ibidem, Openingstoespraak burgemeester J. Aten, perscommuniqué, Schoonhoven 4 juli 1952.
42. *Sch. Crt.*, 9, 23 en 25 april 1952. In 1926 bestond er al een 'Vereeniging ter Bevordering van het Vreemdelingenverkeer'; Archief VVV Schoonhoven, Gids voor Schoonhoven (Amsterdam 1926); vriendelijke mededeling Kees van de Rotte en met dank voor inzage in zijn gegevens.
43. G. Jager, 'Het Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven' *LiS* 4 (2011) 112-113.
44. Archief St.Eloy, notulen ledenvergadering 4 februari 1988; Akte oprichting Schoonhovens Goud- en Zilvermidsgilde 'St. Eloy', 29 februari 1988, notaris mr. M. Paarlberg te Schoonhoven.

Leen Ouweeneel.

De gerechtssteen met kring op de Stenenbrug te Schoonhoven

‘Lieu de mémoire’ van heksenvervolg?

Kan de stenen kring met gerechtssteen op de Stenenbrug te Schoonhoven dienen als een ‘lieu de mémoire’ (letterlijk: plaats van herinnering) van de heksenvervolg? In dit essay, oorspronkelijk geschreven als werkstuk voor de Open Universiteit (OU), wordt deze vraagstelling positief beantwoord. De auteur baseert zijn conclusie op het feit dat:

- 1 het heksenproces in Schoonhoven van 1591 als exemplarisch kan worden gezien voor de heksenvervolg,
- 2 in Schoonhoven veel aandacht wordt geschonken aan de herdenking van de heksenvervolg in het algemeen en van de terechtstelling van Marichgen Ariaensdochter in het bijzonder,
- 3 de stenen kring als gerechtssteen geschikt wordt bevonden als symbool en kristallisatiepunt van de heksenvervolg.

Op 18 december 1591 werd Marichgen Ariaensdochter door de Schoonhovense schepenen werd ze veroordeeld wegens toverij en vervolgens voor het stadhuis gewurgd en daarna verbrand. Volgens overlevering vond die terechtstelling plaats op de stenen kring in het midden van de Stenenbrug.¹

‘Lieu de mémoire’ : definitie

Volgens de Franse historicus Pierre Nora, die het begrip ‘lieu de mémoire’ bekendheid heeft gegeven, zijn plaatsen van herinnering nodig, omdat er geen ‘milieux de mémoire’ meer zijn. Met andere woorden: het collectieve geheugen, belichaamd door traditionele gemeenschappen, is sterk geërodeerd. Door middel van plaatsen van herinnering kunnen gebeurtenissen uit het verleden toch worden herbeleefd en in het geheugen verankerd. Essentieel daarbij is dat een dergelijke plaats een symboolfunctie heeft, waarin een gebeurtenis een kristallisatiepunt vindt.²

Onderzoeksvragen

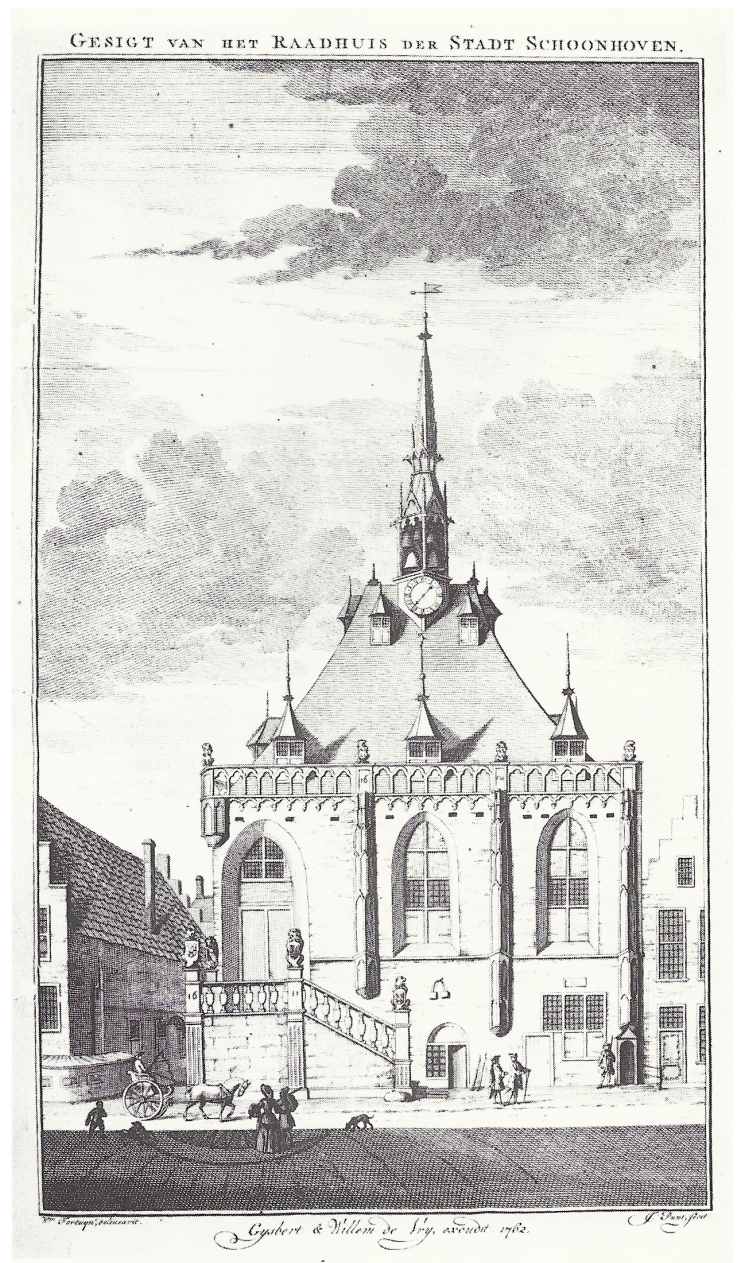
Ter beantwoording van de vraag of de stenen kring met gerechtssteen op de Stenenbrug te Schoonhoven kan fungeren als ‘lieu de mémoire’ is het volgende onderzocht:

- 1 in hoeverre is het heksenproces in Schoonhoven van 1591 exemplarisch voor de heksenvervolg?
- 2 op welke wijze wordt in Schoonhoven al vorm gegeven aan de herdenking van de heksenvervolg in het algemeen en van de terechtstelling van Marichgen Ariaensdochter in het bijzonder?
- 3 is de stenen kring met gerechtssteen geschikt als symbool en kristallisatiepunt van de heksenvervolg?

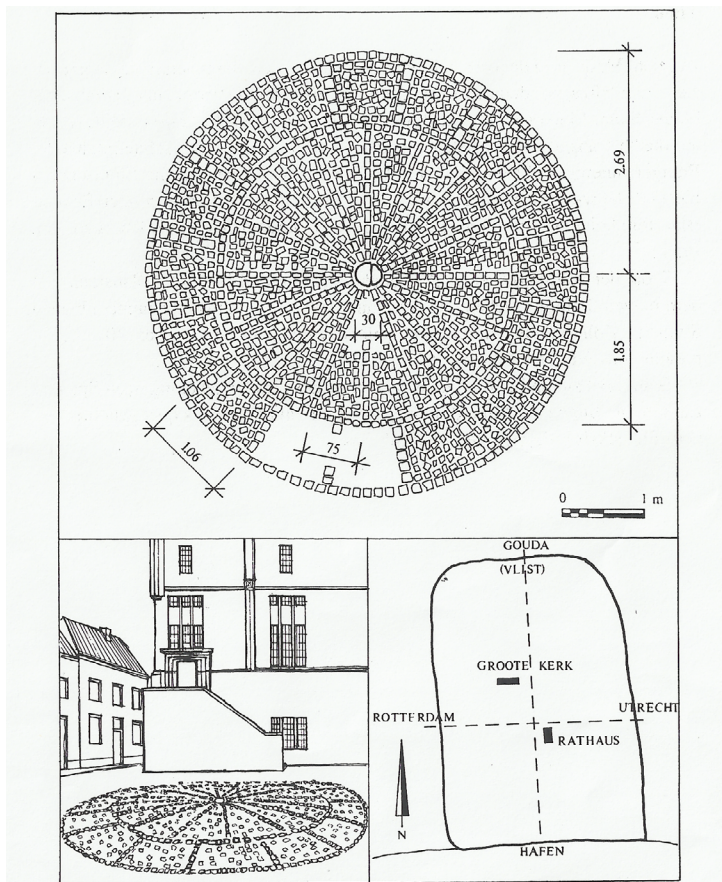
Oorsprong van de gerechtssteen en zijn functie

In het midden van de stenen kring bevindt zich een zogenaamde blauwe steen. Volgens Bruno Kauhsen is die steen aan te merken als een middelpuntssteen.³ Met *omphalos* (Grieks: navel) wordt aangeduid de eivormige (heilige) steen die in het midden van de Apollotempel in Delphi stond en daar voor de Grieken gold als het middelpunt der aarde, ofwel de navel van de wereld.⁴

Dat middelpunt idee werd ook in de late middeleeuwen in steden en dorpen toegepast. Als toelichting op de Schoonhovense situatie heeft Kauhsen onderstaande tekeningen in zijn proefschrift opgenomen.⁵ Zoals het woord middelpunt steen al aangeeft ligt de blauwe steen op een centrale plaats. Het lijkt alsof de stad om de steen als plaats



Afb. 1 Het stadhuis van Schoonhoven met stenen kring. Uit: Henricus van Berkum, *Beschryving der Stadt Schoonhoven* (Gouda 1762).



Afb. 2 Situatietekeningen van de blauwe steen met stenen kring.
Uit: Bruno Kauhsen, *Omphalos* (München 1991).

van oorsprong, heen is gebouwd. De inbedding van de steen in een kosmische kring in stervorm, als de centrering in het zwaartepunt van de in vier gedeeltes stad, benadrukt het *Omphalos*-karakter. Van de 12de tot de 18de eeuw was de functie van de blauwe steen ook nauw met het plaatselijk gerechtswezen verbonden, net als bijvoorbeeld in Aken, Keulen, Leiden en Nijmegen.⁶ Uit het bovenstaande is af te leiden dat de steen een dubbelfunctie heeft van middelpunt van de (middeleeuwse) stad en gerechtsplaats.

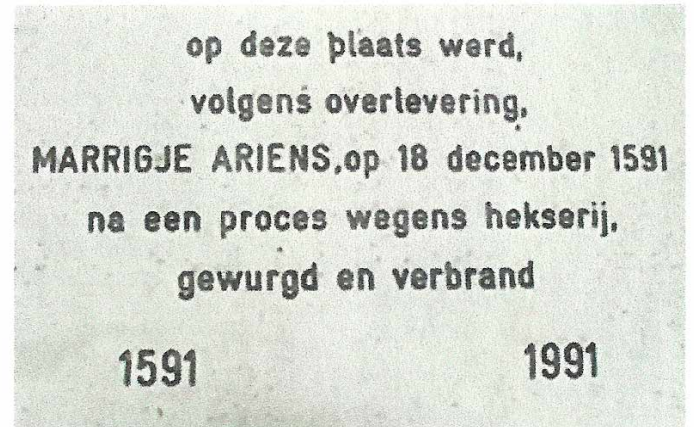
Volgens Herman Simissen nodigt een standbeeld, monument of gedenkteken de bezoeker of voorbijganger ertoe uit om stil te staan bij het verleden. Door er aandacht aan te schenken kan dat verleden dan tot spreken worden gebracht.⁷

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat de blauwe steen met stenen kring niet als gedenkteken werd opgericht. Hoewel het die functie kreeg doordat Marichgen Ariensdochter volgens overlevering hierop als heks werd terechtgesteld, werd dit pas zichtbaar door het aanbrengen van een roestvrijstalen gedenkplaat naast de stenen kring.

Achtergronden van de heksenvervolging

Het magisch volksgeloof

Uit het op dit moment beschikbare materiaal blijkt dat het geloof in de mogelijkheid van toverij tot ver in de 17de eeuw onder alle lagen van de bevolking voorkwam.⁸ Max Weber introduceerde het begrip *Entzauberung der Welt*. Dat impliceert dat het wereldbeeld ooit betoverd was. Hij spreekt dan ook over een tovertuin waarin zich romantische wezens of positieve krachten bevinden zoals elfen, feeën en bosgeesten. Maar in die magische wereld treffen we ook boze geesten, dwaallichten en duivels aan.⁹ In deze categorie vinden



Afb. 3 Roestvrijstalen plaquette op de Stenenbrug.
Uit: Historici.nl/Ariaensdr.,

we tevens toverij en hekserij. De termen heks, beheksen en hekserij deden overigens pas vanaf het eind van de 16de eeuw hun intrede in ons land vanuit Duitsland.¹⁰ Vandaar dat er in oudere bronnen alleen sprake is van toverij.

Kwade mensen werden geacht bovennatuurlijke krachten aan te wenden om anderen direct of indirect schade toe te brengen. Steeds terugkerende motieven zijn het ziek- of doodtoveren van mensen. Vaak waren dat kinderen en vee. In getuigenverklaringen over betoveringen wordt onder meer een kwade blik, een verwensing, aanraking en het toedienen van een vergif als methoden voor het bewerkstelligen van een betovering genoemd. Noch in de oorspronkelijke aanklachten voor het gerecht noch in de verhalen figureert de duivel als aanstichter en helper bij betoveringen. Dit gegeven kwam alleen naar voren als de verdachten werden ondervraagd en kennelijk van hen werd verwacht dat zij behalve *maleficia* (neolatijs voor tovermiddelen) ook een verbond met de duivel bekenden.¹¹

De rol van de theologie

Zonder het magisch volksgeloof had het waandenkbeeld van het verbond tussen heks en duivel geen wortel kunnen schieten en tot massale vervolgingen hebben geleid. De aard van het duivelsverbond werd vastgelegd in de zogeheten heksenleer of demonologie.¹²

Pasklaar voor massale toepassing op de preekstoel en bij de rechtspraak verscheen de heksenleer te Spiers in een handboek: *de Malleus Maleficarum* of *Heksenhamer* (1487) van de dominicanen Jacob Sprenger en Heinrich Institoris.¹³ Hierin werd de hekserij beschreven als een nieuwe list van de duivel, die nog snel de wereld wilde veroveren in de eindstrijd tegen het Rijk Gods. De heksen zouden een verbond met de duivel hebben gesloten en gemeenschap met hem hebben. De heksenvervolgers wilden nog vóór de wederkomst van Christus de wereld zuiveren van heksen. Tijdens de heksenvervolgingen werd het boek door veel rechtbanken gebruikt als handleiding voor processen en executies, zelfs in protestantse gebieden.¹⁴

De onkuisheid van de vrouw is de belangrijkste verklaring die de Malleus gaf aan het vrouwelijk overwicht in de heksenekte: de vrouw is zwakker van geest en lichaam dan de man en daardoor gemakkelijker door de duivel te strikken.¹⁵

Aangezien het proces tegen Marichgen plaatsvond in het gereformeerde Holland is uiteraard de visie van protestantse theologen van belang. In 1598 publiceerde bijvoorbeeld de Leidse

theoloog en hoogleraar Franciscus Junius een Latijns commentaar op het Bijbelboek *Exodus*. Daarin verdedigde hij de bestraffing van heksen op grond van de tekst ‘de tooveres zult gij niet laten leven’(Ex. 22,18). En lang nadat hier het laatste heksenproces was gevoerd, werd de bestraffing van heksen nog gerechtvaardigd door de bekende Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius.¹⁶

Kenmerken van heksen

Internationaal bestond er een zoiets als een ‘ideaalbeeld’ van de heks.

De heksen, in meerderheid vrouwen, brachten op grond van een met de duivel gesloten pact met toverij hun medemensens schade toe aan lijf en goed. Op bepaalde tijden begaven zij zich naar hun, meestal nachtelijke, bijeenkomsten: de sabbat. Tijdens deze bijeenkomsten werd Satan in de gedaante van een mens of dier aanbeden. God werd verloochend en de sacramenten van de christelijke kerk bespot. Tijdens die sabbat gaven de heksen zich over aan zwelgpertijen met elkaar en de duivel met wie ze, ook daarbuiten, een seksuele relatie onderhielden. De heksen, zo geloofde men, waren zelfs in staat tot gedaanteveranderingen. Verder kwam het voor dat de duivel zijn volgelingen op het lichaam ‘brandmerkte met een teken, het *stigma diabolicum*, dat voor buitenstaanders herkenbaar was aan de gevoelloosheid ervan.¹⁷

Ook kwam heksen zelf voor waarmee de heksen zichzelf en / of hun vervoermiddel mee insmeerden ten einde zich door de lucht te kunnen voortbewegen, maar ook om mensen te betoveren. Vaak bevatte de zelf kruiden als *aconitum* (monnikskap) en *belladonna* (nachtschade), die giftige roesverwekkende eigenschappen hebben. Een zelf die deze kruiden bevat, indien in voldoende hoeveelheid op een beschadigde huid aangebracht, kan een onregelmatige hartslag met als gevolg een valsensatie bij het inslapen, veroorzaken.¹⁸

Waan en werkelijkheid

Bij bestudering van de bronnen over hekserij wordt onderscheid gemaakt in de objectieve en subjectieve werkelijkheid. De feitelijke gebeurtenissen kunnen als objectief worden aangemerkt. In die zin waren bijvoorbeeld de verwensingen werkelijk, die een boze oude vrouw haar burens toeriep.

Minstens zo belangrijk is echter de analyse van de subjectieve werkelijkheid. Dat is de werkelijkheid zoals de betrokkenen die ervoeren, en op grond waarvan heksen, beheksten, aanklagers en vervolgers handelden. De werkelijkheid van de getuigen en verdachten zal ongetwijfeld gekleurd zijn door het hierboven geschetste magische volksgeloof. Daarenboven kan men vermoeden dat de verdachten op de duur zelf min of meer zijn gaan geloven in de visie die de ondervragers hun zo indringend voorhielden. Dit geldt des te meer wanneer de verdachte ook in objectieve zin wel degelijk als magisch bedoelde handelingen heeft verricht.¹⁹

Strafoplegging

De diepere intentie van de heksenjagers was gericht op bekentenis en spijtbetuiing door de heks. Heksen die bekend hadden, maar zich ook nog bekeerden, werden gewurgd voordat ze verbrand werden. Behalve als hun misdaden te groot waren, dan werden ze levend en bij volle bewustzijn verbrand. Het verbranden was nodig om hun ziel te bevrijden van de duivel zodat ze alsnog naar de hemel konden gaan. De kwade werken van de heks zouden met haar verbranding teniet gedaan worden.

Het proces van Marichgen Ariaensdochter in 1591

In het Streekarchief Midden-Holland te Gouda is het vonnis van Marichgen Ariaensdochter te vinden. Hierin is uitgebreid gemotiveerd waarop de aanklacht en het daaruit voortvloeiende vonnis is gebaseerd.²¹

Motivering veroordeling

Marichgen werd op 4 oktober 1591 gevangen genomen voor het huis van Fop Janszoon, schepen van Schoonhoven. Daar stond ook een jongen; zij raakte hem aan en zei: ‘Ga weg, waarnaar sta je te luisteren?’. Het leek alsof de duivel hem toen betoverde, want zijn haar kromp op zijn hoofd alsof er aan getrokken werd. De jongen ging zo vreselijk tekeer dat de burens en anderen erbij kwamen en zeiden: ‘Fveex, zegent den jongen’. Dat deed ze en de jongen was weer in orde en bedankte haar.²²

In haar bekentenis is continu sprake van de duivel, die zichzelf Heynken noemt en door haar de ‘vyant’ wordt genoemd. Ze was op het moment van hun ontmoeting wanhopig van armoede. Hij beloofde haar te helpen op voorwaarde dat ze God zou loochenen en zijn bevelen zou opvolgen. Ter bezegeling van het verbond gaf hij haar iets dat leek op een mooi goudstuk en nam een stukje nagel van haar rechter ringvinger, die sindsdien altijd ‘blau ende cout’ was. Gedenk mij daarbij in schijn van trouw, had hij gezegd. Verder zou zij zich nu Marichgen Heynkens moeten noemen.

Hierop had zij met hem als man en vrouw ‘vleyschelijk te doen gehadt ende geconverseert’. Na zijn vertrek vond ze in plaats van het mooie goudstuk slechts kinderpoe in haar bed. Ook had hij haar een potje met zelf gegeven, gemaakt van ‘vireyssem’(mondschuim van een stervende) of wit ‘paddenrith’ (paddenzaad).²³ Degenen die zij daarmee zou bestrijken of het laten innemen, zouden betoverd worden. Zij beloofde daarbij aan de ‘vyant’ om alles te doen wat hij haar zou bevelen.

Hij kwam haar daarom ’s nachts ophalen om bij haar slachtoffers te brengen, meestal mensen die haar kwaad hadden willen doen of slecht over haar spraken en daarom gestraft moesten worden. In twee gevallen werd zij daartoe door de ‘vyant’ aangezet bijvoorbeeld als volgt: ‘Ariaen Lenerts en gundt u geen goet, daeromme en gundt hair weder geen goet’. Marichgen, die het huis van Ariana open vond, heeft haar daarop in haar slaap met zelf bestreken, waardoor zij aan een zware ziekte ging lijden.

Het vonnis

De schepenen veroordeelden Marichgen om ‘gebrocht te worden ter plaetse dair men gewoonlick is crimineel justitie te doen, ende aldair geworcht zynde voorts in de viere verbrant te worden tot stoff’. Zij baseerden hun vonnis op een aantal overwegingen te weten:

- haar vrijwillige bekentenis buiten tortuur (‘banden van ijseren’)
- het ingewonnen advies van rechtsgeleerden
- het veroorzaakte lijden van haar slachtoffers
- het verzaken van God en haar omgang met de duivel (‘contrarie godlicken’)

Is Marichgen een stereotype heks?

In het proces tegen Marichgen komt het magisch volksgeloof tot uiting in de episode van gevangenneming. Door aanraking betovert zij een jongen onder dwang van de omstanders maakt zij dit door een zegen weer ongedaan.

Zoals uit de paragraaf over de rol van de theologie blijkt, werd het magisch volksgeloof gekoppeld aan het verbond van heks en duivel. In haar bekentenis is continu sprake van de duivel, die haar hulp beloofde op voorwaarde dat ze God zou loochenen en zijn bevelen zou opvolgen. Tevens had zij gemeenschap met hem gehad.

In het door Toussaint-Raven geschetste ideaalbeeld van een heks komen een aantal kenmerken voor die ook op Marichgen van toepassing zijn.

1. Zij had op grond van een met de duivel gesloten pact haar medemensen door toverij, onder ander door het aanbrengen van een 'heksenalf', schade toegebracht aan hun lichaam.
2. Verder was zij door de duivel gemerkt met het *stigma diabolicum*, omdat hij een stukje nagel had genomen van haar rechter ringvinger die sindsdien altijd blauw en koud was.
3. Het is aannemelijk dat vooral haar omgang met de duivel haar door de ondervragers indringend is voorgehouden. Haar verhalen over haar contacten met een manspersoon zullen waarschijnlijk in die richting zijn omgebouwd. In het vonnis is sprake dat zij alles zonder tortuur zou hebben bekend. Hoewel in Schoonhoven in de periode 1581-1601 tortuur niet werd toegepast, stond elke verdachte wel onder grote druk omdat hij gemarteld kon worden.²⁴ Men mag dus aannemen dat er sprake zal zijn geweest van geestelijke en (dreiging van) lichamelijke intimidatie.
4. De strafoplegging van wurging gevolgd door verbranding voldoet aan de doelstelling van de heksenvervolgers. Haar bekentenis en haar 'beking' (de duivel werd door haar de vijand genoemd), heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat zij tot deze straf werd veroordeeld en niet tot een zwaardere.

Had de nabijgelegen heksenwaag in Oudewater veroordeling kunnen voorkomen?

Een opmerkelijke mogelijkheid om aan te tonen dat een beschuldiging van toverij ten onrechte was geuit, werd geboden door de waag te Oudewater. Naast regionale producten werden er ook wel mensen gewogen. Die konden wanneer hun gewicht was vastgesteld een door de stedelijke overheid gewaarmerkt afschrift krijgen waarop was aangegeven of dat gewicht in overeenstemming was met de lengte en de omvang van de gewogen persoon.²⁵ Men ging er namelijk vanuit dat heksen bijna niets zouden wegen, opdat ze zich door de lucht konden voortbewegen. In het vonnis van Marichgen komt daarover de volgende zinsnede voor: 'dat zy gevangen(e) woenende tUtrecht een jaer geleden slapende op hair bedde de vyant hair opgenomen ende gebrocht heeft tot Vyanen'.

Marichgen heeft echter geen beroep gedaan op de mogelijkheid om zich in Oudewater te laten wegen, hoewel volgens overlevering Karel V de stad het privilege zou hebben verschaft om van hekserij verdachte personen te wegen en daarvan weegcertificaten uit te geven.²⁶ In het bewaard gebleven Oudewaterse Register van Volmachten over de jaren 1586 tot 1594 zijn geen authentieke afschriften van zulke weegcertificaten te vinden, ondanks het feit dat toen een golf van processen en doodvonnissen over het Sticht en Holland sloeg. Op grond van dit gegeven mogen we wel aannemen dat men pas in de 17de eeuw met de wegen is begonnen en Marichgen er dus geen beroep op heeft kunnen doen.²⁷

De herinnering aan het wegen van verdachten van hekserij wordt levend gehouden omdat bezoekers van de waag zich nog steeds kunnen laten wegen, waarna ze een certificaat van weging ontvangen. Toch profileert Oudewater zich als heksenstad met een jaarlijks heksenfestijn en wordt het waaggebouw 'Heksenwaag' genoemd. Dat is eigenlijk paradoxaal omdat het juist de bedoeling was om de beschuldiging van hekserij te ontzenuwen.

Publieke aandacht voor Marichgen Ariaensdochter

Regelmatig worden stadswandelingen georganiseerd in Schoonhoven waarbij de rondleiders aandacht besteden aan de stenen kring op de Stenenbrug. Uiteraard wordt dan verhaald dat Marrigje Ariens (zoals ze meestal wordt genoemd) vermoedelijk hier als heks is terechtgesteld. De stichting 'Stadswandelingen Schoonhoven' organiseert deze wandelingen met plaatselijke gidsen, die goed op de hoogte zijn van de Schoonhovense geschiedenis.²⁸ Commerciële van opzet zijn de stadswandelingen door Storytrail onder het motto 'De Heks, de Heilige & de Kapitein'.²⁹

Diepgaander aandacht aan heksenprocessen vond plaats door middel van toneelvoorstellingen. Tweemaal is het heksenproces tegen Marichgen nagespeeld. De eerste maal ter gelegenheid van de viering van 'Schoonhoven 700' in augustus 1981 op de Stenenbrug door het gezelschap 'De Jonge Balie', juristen uit Rotterdam. Hierin werd eerst in het kort vonnis en executie van Marichgen opgevoerd anno 1591, om daarna de casus te verplaatsen naar deze tijd volgens de regels van het strafprocesrecht van 1981. Het door de rechtbank te vellen vonnis stond niet van te voren vast. Beslist zou pas worden nadat de verdachte en alle getuigen waren gehoord op grond van hun verklaringen.³⁰

De tweede maal is het proces op vergelijkbare wijze opgevoerd gedurende het zogenaamde 'Heksenjaar 1991'; nu door de plaatselijke toneelvereniging Arto Post Laboro.

In september 2012 heeft laatstgenoemde toneelgroep het stuk de 'De Vuurproef' van Arthur Miller over het heksenproces in Salem opgevoerd. Miller schreef dit stuk uit protest tegen de kruistocht van Joseph McCarthy tegen het communisme, waar vooral kunstenaars het slachtoffer van werden. De parallel tussen beiden is volgens de regisseur pijnlijk treffend. Hij voegde eraan toe dat dit met ieder van ons op elk onverwacht moment kan gebeuren. Het stuk past volgens hem ook goed in de geschiedenis van Schoonhoven met als duister hoogtepunt de terechtstelling van Marrigje Ariens.³¹

Conclusie

De onderzoeksvragen die onder hoofdstuk 1 punt 3 zijn geformuleerd kunnen positief worden beantwoord.

1. Uit de vergelijking van de inhoud van het processtuk met de motieven genoemd in de achtergronden van de heksenvervolging kan geconcludeerd worden dat het proces tegen Marichgen exemplarisch kan zijn voor heksenprocessen in het algemeen.
2. Aan de terechtstelling van Marichgen wordt zeer regelmatig aandacht geschonken door de stadsgidsen, die bij de stenen kring hierover een kort exposé geven. Diepgaandere aandacht is echter sporadisch. Het proces is zowel in 1981 als in 1991 door toneelverenigingen nagespeeld volgens de huidige rechtsregels. Ook het toneelstuk van Arthur Miller, over het heksenproces in Salem, legt een verband met de moderne tijd, namelijk de communistenjacht van McCarthy.

Het waarschuwt dat een moderne heksenjacht ons ook kan overkomen. Te denken valt bijvoorbeeld aan Marianne Vaatstra, wier moordenaar volgens de goegemeente destijds in het asielzoekerscentrum te vinden moest zijn.

3. Volgens Pierre Nora ontstaan en bestaan 'lieux de mémoire' uit het gevoel dat er geen spontane herinnering is, dat er archieven moeten worden geschapen en vieringen moeten worden georganiseerd. Zonder de 'waakzaamheid' van herdenkingen zou de geschiedenis de 'lieux' snel doen vergeten.³² Aangezien het proces en de daarop volgende terechtstelling van Marichgen Ariensdochter meer dan vier eeuwen geleden heeft plaatsgevonden, is zij slechts kenbaar uit een archiefstuk. Het daarin beschreven proces en daaropvolgende veroordeling roept echter de herinnering op aan heksenvervolgingen in het verleden, die talloze onschuldige slachtoffers, voornamelijk vrouwen, heeft opgeleverd. De stenen kring met gerechtssteen, waarop Marichgen zou zijn terechtgesteld, kan dan dienen als 'lieu de mémoire', symbool en kristallisatiepunt van de heksenvervolgingen. Sinds 1991 wordt de terechtstelling door middel van een plaquette kenbaar gemaakt voor de bezoeker en kan hierdoor als gedenkteken fungeren.

Aanbeveling

Om beter als 'lieu de mémoire' te kunnen dienen is het aan te bevelen dat de stadsgidsen, naast het memoreren van de terechtstelling van Marichgen, ook aandacht besteden aan de heksenvervolgingen in het algemeen en de gevaren van 'moderne heksenjachten'.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Ongepubliceerde bronnen

Streekarchief Midden-Holland:

- Oud-rechterlijk archief Schoonhoven 1449-1811 (ac 1058-82).
- C.R. Schoute, *Het toneelspel betreffende de "Heks" Marrigje Arriëns* (XII- c-14b).

Literatuur

H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satanstrawanten, Heksen en heksenvervolging* (Haarlem 1985).

J. Blake, *De Heksenwaag* (Oudewater 2009).

L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel* (Baarn 1983).

Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (red.), *Nederland betoverd, Toverij en Hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987).

B. Kauhsen, *Omphalos, Zum Mittelpunktsgedanke in Architektur und Städtebau dargestellt an ausgewählten Beispielen* (München 1990).

H. van der Molen en C.R. Schoute, *De heks van Schoonhoven* in *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* (Schoonhoven 1991).

H. Simissen, *Cursusboek Lieu de mémoire* (Heerlen 2008).

N. O'Hear, *Programmapolder de Vuurproef* (Schoonhoven 2012).

L. van der Pol, *Hoeveel soorten volk? Een reactie op Maarten Prak in Jaarboek 91 Amstelodamum* (Amsterdam 1987).

P. Spierenburg, *De verbroken betovering* (Hilversum 1990).

J.E. Toussaint-Raven, *Heksenvervolging* (Bussum 1972).

WP Encyclopedie speciale editie voor intekenaren op de Grote Winkler Prins 8^e druk (Amsterdam, Brussel 1977).

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/ariensd>.

<http://www.stadswandelingschoonhoven.nl>

<http://www.storytrail.nl/content/schoonhoven>

<http://nl.wikipedia.org/wiki/>

- Europese heksenvervolging
- Heksenhamer
- Lijst van rijksmonumenten in Schoonhoven (plaats)

Noten

1. H. van der Molen en C.R. Schoute, 'De heks van Schoonhoven', *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* 16 (Schoonhoven 1991) 12
2. Pierre Nora, 'Tussen herinnering en geschiedenis' in: H. Simissen (ed.) *Cursusboek 'Lieux de mémoire'* (Heerlen 2008) 15.
3. Bruno Kauhsen, *Omphalos Zum Mittelpunktsgedanken in Architektur und Städtebau dargestellt an ausgewählten Beispielen* (München 1990) 72.
4. *WP Encyclopedie speciale editie voor intekenaren op de Grote Winkler Prins 8^e druk* (Amsterdam, Brussel 1977), 1622
5. Kauhsen, *Omphalos* 125
6. Ibidem, 72, 74 en 123.
7. Herman Simissen, 'Their name liveth for ever more' in H. Simissen (ed.) *Cursusboek 'Lieu de mémoire'* (Heerlen 2008) 133
8. M. Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen en interpretatie van Nederlandse toverij en hekserij' in Marijke Gijswijt-Hofstra (ed.) *Nederland betoverd*, (Amsterdam 1987) 258.
9. P. Spierenburg, *De verbroken betovering*, (Hilversum 1990) 17 en 18.
10. Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen' 262.
11. Ibidem, 257.
12. L. Dresen-Coenders, *Het verbond van heks en duivel* (Baarn 1983) 12.
13. Ibidem, 12, 13.
14. <http://nl.wikipedia.org/wiki/Heksenhamer>, 2, 4 (05-08-2012) .
15. J.E. Toussaint-Raven, *Heksenvervolging* (Bussum 1972) 39.
16. Ibidem, 96, 97.
17. Ibidem, 16.
18. Ibidem, 81, 82.
19. H.M. Beliën en P.C. van der Eerden, *Satans trawanten* (Haarlem 1985) 153 en 155.
20. [http://nl.wikipedia.org/wiki/Europese heksenvervolging](http://nl.wikipedia.org/wiki/Europese_heksenvervolging), §10 Wurg en verbranden (05-08-2012).
21. Gouda, Streekarchief Midden-Holland (SAMH), Oud-rechtelijk archief Schoonhoven 1449 – 1811, ac 1058 inv.nr. 82, ff 71-72. Voor zover niet anders is aangegeven, is de tekst van deze paragraaf op dit archiefstuk gebaseerd.
22. Van der Molen en Schoute, 'De heks' 4.
23. [\(http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/ariensd./M. Vermeulen, Ariaensdr. Marichgen \(ca. 1520 – 1591\) \(22-11-2012\)](http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/ariensd./M.Vermeulen,Ariaensdr.Marichgen(ca.1520-1591))
24. Van der Molen en Schoute, 'De heks' 9.
25. H. de Waardt, *Toverij voor magistraat en kerkeraad in Holland en Zeeland* in Marijke Gijswijt-Hofstra (ed.), *Nederland betoverd* (Amsterdam 1987) 62.
26. J. Blake, Voorwoord in het boekje *de Heksenwaag* (Oudewater 2009) 4.
27. De Waardt, *Toverij* 66/67.
28. [http:// www.stadswandelingschoonhoven.nl](http://www.stadswandelingschoonhoven.nl) onder het hoofd stadswandelingen de historische wandeling (05-12-2012).
29. <http://storytrail.nl/content/schoonhoven> (05-12-2012)
30. C.R. Schoute, *Het toneelspel betreffende de 'Heks' Marrigje Arriëns*, SAMH, inv.nr. XII-C-14b.
31. N. O'Hear, programmaproef van de 'Vuurproef'.
32. Nora, 'Herinnering' 20.